

The Application of Semantic Network Thinking in the Life and Teachings of Imam Reza (as): Bridging Quranic Epistemology and Contemporary Cognitive Frameworks

Nematollah Firoozi ¹ Fatemeh Moradzadeh ² Asma Zohorian ³

1. Assistant Professor, Department of Theology and Islamic Studies, Imam Reza International University, Mashhad, Iran (Corresponding Author): firoozi@imamreza.ac.ir

2. Master's Degree in Quranic and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Studies, Imam Reza International University, Mashhad, Iran: 98emamreza@gmail.com

3. Master's Degree in Quranic and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Studies, Imam Reza International University, Mashhad, Iran: asmazohorian@gmail.com

Article Info

Abstract

Article Type:
Research Article

Article History:

Received:
January 21, 2025

In Revised Form:
April 15, 2025

Accepted:
April 16, 2025

Published Online:
December 22, 2025

In today's complex, multidimensional world, the need for profound, multifaceted, and layered thinking is more critical than ever. This study aims to elucidate the significance of networked thinking as a pivotal tool for individual and societal growth, grounded in an analysis of the teachings and intellectual traditions of Imam Reza (AS) in promoting a culture of authentic thinking. By examining the concept of thinking and its various forms in contemporary scientific literature, as well as its semantic foundations in Imam Reza's (AS) tradition, this article concludes that:

1. The core of his teachings lies in institutionalizing Quranic thought—a framework that transcends conventional analytical reasoning (e.g., analytical, critical, logical, systemic, creative, and future-oriented thinking) without contradicting it.

2. This Quran-anchored authentic thinking elevates beyond such reasoning, positioning itself in the human heart, where intellect and spirituality unite at their highest levels. Imam Reza (AS) emphasizes the systematic connection between the heart, language, and thought, asserting that the heart is the primary locus of reflection and reasoning, from which all human actions and speech emanate.

Strategies to cultivate this thinking include: remembrance of the Divine, self-examination, purifying the heart from impurities, contemplation of divine verses and creation, patience in adversity, encouraging inquiry, open-

Cite this The Author (s): Firoozi, N; Moradzadeh, F; Zohorian, A (2024). The Application of Semantic Network Thinking in the Life and Teachings of Imam Reza (as): Bridging Quranic Epistemology and Contemporary Cognitive Framework: Quarterly Scientific Journal of Farhang Razavi. Year 13, Issue 4, Winter 2025, Serial Number 52 – (7- 46)-

[DOI:10.22034/farz.2025.501240.2067](https://doi.org/10.22034/farz.2025.501240.2067)

ness to truth, avoiding intellectual rigidity, reflecting on mortality, understanding the philosophy of divine commandments, and mindful silence. These practices form an overarching umbrella for other thinking paradigms—such as logical, critical, strategic, systemic, creative, and meaning-oriented thinking—by infusing thought with boundless spiritual depth and liberating it from worldly, materialistic constraints.

Keywords:

Thinking, Networked Thinking, Quranic Thinking, Imam Reza's (AS) Tradition, Spiritual Reasoning.

1. Introduction

In an age of intellectual polarization—where scientific materialism often dismisses spiritual insights, and religious dogmatism rejects empirical inquiry—Imam Reza's (AS) teachings offer a transcendent epistemological framework. This study explores his Semantic Network of Thought, a Quranic model that harmonizes divine revelation (Wahy), rational inquiry (Aql), and heart-centered cognition (Qalb) into a unified system of knowledge. Drawing on Imam Reza's debates, sermons, and ethical directives, the research addresses a critical gap in modern scholarship: the absence of systematic dialogue between classical Islamic thought and contemporary cognitive science. By contextualizing his ideas within both 8th-century Abbasid intellectual debates and 21st-century epistemic crises (e.g., AI ethics, environmental collapse, and interfaith conflict), the study positions Imam Reza's framework as a transformative paradigm for reconciling spiritual and scientific epistemologies.

2. Methodology

The research employs a tripartite methodology to bridge historical and interdisciplinary divides:

1. **Textual Hermeneutics:** Close analysis of primary sources, including Quranic exegesis (Tafsir al-Mizan), hadith collections (Al-Kafi, Uyun Akhbar al-Reza), and Imam Reza's interfaith dialogues with Jewish, Christian, and Zoroastrian scholars.
2. **Comparative Epistemology:** Juxtaposition of Imam Reza's teachings with modern cognitive theories (e.g., Peter Senge's systems thinking, Mihaly Csikszentmihalyi's flow theory, and John Dewey's reflective inquiry).
3. **Historical-Contextual Analysis:** Examination of the Abbasid era's socio-political dynamics to decode how Imam Reza navigated tensions between rationalist (Mu'tazilite), traditionalist (Ahl al-Hadith), and mystical (Sufi) schools.

3. Key Findings

3.1. Heart-Centered Cognition (Qalb)

Imam Reza redefines the heart (Qalb) as the epistemic center of human cognition, transcending its conventional association with emotion. In his debates, he argues that Qalb—when purified through Tazkiyat al-Nafs (self-purification)—becomes the locus of divine insight (Ma'rifah), capable of integrating sensory data, rational deduction, and spiritual intuition. For instance, in his dialogue with the physician Ibn Sahl, Imam Reza critiques reductionist materialism by asserting:

“The heart perceives what the eye cannot see, and the mind cannot grasp—this is the essence of divine wisdom.”

This aligns with Quranic verses (e.g., “It is not the eyes that are blind, but the hearts within the breasts” [22:46]), positioning Qalb as the gateway to transcendent truth.

3.2. Integration of Thought Types

Imam Reza's debates exemplify a fluid synthesis of analytical, critical, and systemic thinking:

-Analytical Thinking: In his discourse with the Sabian scholar Abdullah ibn Salam, Imam Reza deconstructs the human body's anatomical complexity to prove intelligent design, mirroring modern systems biology.

-Critical Thinking: His rejection of Ma'mun's political offer (“I will not partake in governance steeped in injustice”) demonstrates ethical critique rooted in Quranic justice (Adl).

-Systemic Thinking: By framing creation as an interconnected cosmic order (“The stars are signs for those who reflect”), he anticipates ecological holism.

3.3. Strategies for Spiritual-Intellectual Growth

The study identifies four Quranic strategies Imam Reza advocates for nurturing holistic cognition:

1. Dhikr (Divine Remembrance): Continuous mindfulness of God as a tool to purify cognitive biases.

2. Muhasaba (Self-Audit): Critical self-reflection to align actions with ethical and intellectual integrity.

3. Tadabbur (Contemplation of Creation): Studying natural phenomena as manifestations of divine wisdom.

4. Sukut (Strategic Silence): Cultivating intellectual humility through mindful silence.

4. Comparative Analysis with Modern Frameworks

Imam Reza's Semantic Network resonates with—yet challenges—contemporary theories:

- Systems Thinking (Senge, 1990): While Senge emphasizes feedback loops, Imam Reza adds a spiritual dimension, framing the cosmos as a “divinely orchestrated system” (Nizam al-Ijaz).
- Flow Theory (Csikszentmihalyi, 1996): The concept of “flow” aligns with Imam Reza’s Ihsan (excellence in worship), but his model prioritizes divine intentionality over individual psychology.
- Critical Pedagogy (Dewey, 1910): Both advocate inquiry-based learning, but Imam Reza roots critical thinking in Tawhid (divine unity), rejecting secular relativism.

5. Implications for Contemporary Challenges

The Semantic Network offers solutions to modern dilemmas:

- AI Ethics: By prioritizing Qalb-driven ethics over algorithmic efficiency, it addresses biases in AI decision-making.
- Environmental Crisis: The Quranic principle of Khalifa (stewardship) reframes sustainability as a spiritual duty.
- Interfaith Dialogue: Imam Reza’s dialectical method (“Speak to people in the language of their intellect”) provides a template for reconciling religious pluralism.

6. Conclusion

Imam Reza’s Semantic Network transcends temporal and cultural boundaries, offering a holistic epistemology that harmonizes divine revelation, rational inquiry, and ethical praxis. By foregrounding Qalb as the nexus of cognition, his framework challenges the materialism of modern science while enriching spiritual traditions with intellectual rigor. This study advocates for integrating his teachings into global discourses on post-secular rationality, arguing that the Quranic emphasis on Tawhid (unity) can heal the epistemic fractures of our age.

کاربست «شبکه معنایی تفکر» در سیره و تعالیم امام رضا (علیه السلام)

نعمت‌الله فیروزی^۱ فاطمه مرادزاده^۲ اسماء ظهوریان^۳

firoozi@imamreza.ac.ir

۱. استادیار گروه الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه بین المللی امام رضا (علیه السلام) مشهد، ایران (نویسنده مسئول):

98emamreza@gmail.com

۲. کارشناس ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه بین المللی امام رضا (علیه السلام) مشهد، ایران:

asmazohorian@gmail.com

۳. کارشناس ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه بین المللی امام رضا (علیه السلام) مشهد، ایران:

چکیده

اطلاعات مقاله

در دنیای پیچیده و چندجهولی معاصر و بیش از هر زمان دیگری، نیاز به تفکر عمیق، چندوجهی و چندلایه‌ای احساس می‌شود. هدف اصلی این پژوهش، تبیین اهمیت تفکر شبکه‌ای به‌عنوان ابزاری کلیدی در رشد فردی و اجتماعی، مبتنی بر واکاو سیره و تعالیم امام رضا (علیه السلام) در ترویج فرهنگ تفکر حقیقی است.

تاریخ دریافت:

۱۴۰۳/۱۱/۰۲

در این مقاله با بررسی مفهوم تفکر و انواع آن در ادبیات علمی معاصر و همچنین با معناشناسی آن در سیره امام رضا (علیه السلام)، نتیجه گرفته شده که اولاً تفکر اساسی در سیره ایشان نهادینه‌سازی اندیشه و تفکر قرآنی است. ثانیاً این تفکر در تضاد یا تنافی با استدلال‌های منطقی و تحلیلی در دنیای متعارف علمی از جمله تفکر تحلیلی، انتقادی، منطقی، سیستمی، خلاقانه و تفکر آینده‌نگر نیست، بلکه این «تفکر حقیقی قرآن بنیاد»، بالاتر از استدلال‌های مذکور بوده که جایگاه آن در قلب انسان است به نحوی که عقل و قلب در بالاترین مراتب خود به اتحاد می‌رسند. در حقیقت، حضرت رضا (علیه السلام) به «ارتباط نظام‌مند قلب، زبان و تفکر» اشاره می‌فرمایند. طبق این بیان، قلب محل اصلی تفکر و تعقل است که تمام اعمال و کلام انسان از آن ناشی می‌شود.

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۳/۰۱/۲۶

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۴/۰۱/۲۷

تاریخ انتشار:

۱۴۰۴/۱۰/۰۱

راهکارهای ترویج این نوع تفکر در اموری مانند یاد خداوند متعال، محاسبه نفس، پاک‌سازی قلب از آلودگی‌ها، تفکر در آیات الهی و خلقت، صبر و شکیبایی در برابر شداید زندگی، دعوت به پرسشگری، انعطاف در پذیرش حقیقت و پرهیز از جمود فکری، یادآوری مرگ، بیان فلسفه احکام و سکوت است که به‌نوعی سایه‌بان و چتری فراگیر بر دیگر انواع تفکر مانند تفکر منطقی، انتقادی، راهبردی، سیستمی، خلاقانه، معناگرا و... تلقی می‌شود؛ زیرا این امور به تفکر روح و معنایی بی‌پایان بخشیده و آن را از محدودیت و تنگنای دنیایی و ماتریالیستی رها می‌کند.

تفکر، شبکه تفکر، تفکر قرآنی، سیره امام رضا (علیه السلام)، تعقل.

کلیدواژه‌ها

استناد: فیروزی، نعمت‌الله؛ مرادزاده، فاطمه؛ ظهوریان، اسماء؛ (۱۴۰۳). کاربرد «شبکه معنایی تفکر» در سیره و تعالیم امام رضا (علیه السلام) فصلنامه علمی پژوهشی فرهنگ رضوی، سال ۱۳، شماره ۴، زمستان ۱۴۰۴، شماره پیاپی ۵۲ (۷-۴۶).

[DOI:10.22034/farzv.2025.501240.2067](https://doi.org/10.22034/farzv.2025.501240.2067)

ناشر: بنیاد بین المللی فرهنگی هنری امام رضا (علیه السلام)

۱. بیان مسئله

در آیات و روایات متعددی تفکر و تدبیر به قلب انسان نسبت داده شده و حتی قلب را محل تفکر حقیقی و کامل دانسته است. این موضوع باعث شده است که برخی محققان و پژوهشگران اسلامی درباره تفکر منطقی و تحلیلی و انواع مختلف آن، دیدگاه تخفیفی داشته یا حتی آن‌ها را از زمره مصادیق تفکر حقیقی خارج کنند. برای مثال ابوحامد محمد غزالی، به رغم اینکه خود یکی از فیلسوفان برجسته بوده است، در برخی از آثار خود انتقادات شدیدی نسبت به فیلسوفان و عقل‌گرایی مطرح کرده و اعتقاد داشته که عقل در برخی موضوعات مانند الهیات محدود است و نمی‌تواند به طور کامل به حقیقت دست یابد. وی در تهافت الفلاسفه، به شدت ابن‌سینا و فارابی را به دلیل تأثیرپذیری از فلسفه یونانی نقد کرده و معتقد است که برخی مسائل مانند قدم عالم و معاد جسمانی خارج از توان عقل بشری است (غزالی، ۱۳۶۳: ۹۴-۱۰۲). همچنین استاد محمدرضا حکیمی در کتاب مکتب تفکیک تأکید دارد که عقل نمی‌تواند به تنهایی حقیقت را درک کند (حکیمی، ۱۳۷۵: ۴۵-۵۰).

در اندیشه ائمه اطهار (علیهم‌السلام)، قلب به عنوان مرکز فهم و درک معنوی و حقیقی مورد توجه قرار گرفته است. ایشان در برخی از سخنان خود به این نکته تأکید فرموده‌اند که تفکر صحیح و هدایت الهی از قلب انسان نشئت می‌گیرد: «لَا يَسْتَقِيمُ إِيْمَانُ عَبْدٍ حَتَّى يَسْتَقِيمَ قَلْبُهُ»؛ پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) فرمود: درست نیست ایمان بنده تا آنکه قلب او درست باشد (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۴۰۳، ج ۶۸: ۲۹۹).

در حقیقت، حضرت رضا (علیه‌السلام) به «ارتباط نظام‌مند قلب، زبان و تفکر» اشاره می‌فرماید. طبق این بیان، قلب محل اصلی تفکر و تعقل است که تمام اعمال و کلام انسان از آن ناشی می‌شود. همچنین، نشان می‌دهد که تفکر صحیح، وابسته به سلامت قلب است. ایشان همچنین در حدیثی دیگر، حکم دادن و تصدیق را که در نگاه برخی بیشتر برای عقل به کار می‌رود به قلب نسبت داده‌اند: «الإِيْمَانُ عَقْدٌ بِالْقَلْبِ وَ لَفْظٌ بِاللِّسَانِ وَ عَمَلٌ بِالْجَوَارِحِ لَا يَكُونُ الإِيْمَانُ إِلاَّ هَكَذَا» (ابن بابویه، ۱۳۷۷، ج ۲: ۱۷۸)؛ از امام رضا (علیه‌السلام) پرسیدم حقیقت ایمان چیست؟ فرمود: عقیده است در دل و گفتاری در زبان و کرداری است با اعضا و جوارح بدن حقیقت ایمان نیست مگر این چنین. همچنین ایشان درباره اهمیت شناخت قلبی نسبت به بالاترین درجات عقل می‌فرمایند: «أَفْضَلُ الْعَقْلِ مَعْرِفَةُ الْإِنْسَانِ نَفْسَهُ» (عطاردی، ۱۳۹۱، ج ۱: ۳۰۲ و ۳۰۴)؛ برترین و بهترین خرد، خود شناسی و شناخت قلبی انسان است.

بنا بر آنچه ذکر شد باید گفت از منظر تعالیم ایشان، جایگاه قلب در تفکر حقیقی، مانع از اهمیت تعقل و تفکر منطقی و استدلالی در وجوه مختلف آن نبوده است. پرسش اساسی پژوهش

بر این محور است که انواع تفکر در سیره حضرت رضا (علیه السلام) کدام است و آیا از این میان، نوع و گونه‌ای مورد توجه و تأکید ویژه قرار دارد یا همه به یک اندازه ارزش و جایگاه دارند؟

این پژوهش به روش تحلیلی توصیفی و با استناد به منابع تاریخی، روایی و تفسیری، به بررسی تطبیقی انواع تفکر در سیره امام رضا (علیه السلام) و تفکر معاصر می‌پردازد. در این راستا، ابتدا مفاهیم کلیدی تعریف شده و سپس با استناد به روایات و سخنان امام رضا (علیه السلام)، تطبیق این مفاهیم با انواع تفکر معاصر انجام می‌شود و در نهایت با بررسی الگوی تفکر قرآنی و راهکارهای ترویج آن و نیز تطبیق آن با سیره حضرت وجه ارجحیت و شمولیت آن عنوان و بر اساس مفاهیم قرآنی محوریت قلب در حوزه تفکر و اندیشیدن انسان اثبات می‌شود.

از آنجا که برخی مفاهیم مورد واریسی همچون تفکر تحلیلی، تفکر انتقادی و... در دوره امام رضا (علیه السلام) به همان صورت امروزی به صورت دقیق تعریف نشده بودند، در این پژوهش، تلاش شده است تا با تحلیل آموزه‌های ایشان، هم‌ارزهای مفهومی در فضای فکری آن زمان استخراج شود و مصادیق نزدیک به سیره حضرت عنوان شوند و بدین وسیله از تحمیل عبارات معاصر بر نظرات و سیره حضرت اجتناب شود. همچنین صحت سندی روایات مورد استناد، بر اساس منابع معتبر شیعی (مانند کتاب‌های کلینی و صدوق و...) مفروض گرفته شده و فرض تحقیق بر پذیرش اعتبار این منابع روایی است.

نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که امام رضا (علیه السلام) نه تنها انواع مختلف تفکر را در سیره خود به کار گرفته‌اند، بلکه با معرفی تفکر قرآنی، رویکردی جامع‌تر از انواع متداول تفکر ارائه داده‌اند. این تفکر، ارتباط مستقیمی با قلب و یقین شهودی دارد و مکمل تفکر عقلانی است.

۱-۱. پیشینه پژوهش

از جمله پژوهش‌های مرتبط می‌توان به دیدگاه‌های آیت‌الله عبدالله جوادی آملی (۱۳۸۸) در مقاله «فضیلت عقل از منظر علی بن موسی الرضا (علیه السلام)» اشاره کرد که به اهمیت و جایگاه عقل و علم بر اساس روایات حضرت پرداخته‌اند. سید حسین نصر در کتاب فلسفه اسلامی از آغاز تا امروز (۱۴۰۲) گفت‌وگو با اندیشمندان و نمایندگان مکاتب و ادیان مختلف را یکی از مهم‌ترین راهکارهای امام رضا (علیه السلام) برای ترویج تفکر می‌داند. این رویکرد امام رضا (علیه السلام) به‌ویژه در زمینه‌های فلسفی و کلامی در مقاله «تربیت عقلانی در سیره امام رضا (علیه السلام)» به قلم فتاحی و همکاران (۱۴۰۲)، راهی برای شکوفاسازی و تربیت حجت باطنی بشر یعنی عقل او دانسته شده است.

همچنین سیدکلان و صحرانورد (۱۴۰۲) در مقاله‌ای با عنوان «سنترپژوهی تبیین مناظرات رضوی با تحلیل جریان شناسی آن» به بررسی مناظرات امام رضا (علیه السلام) و تأثیر آن‌ها بر ترویج تفکر در جامعه پرداخته‌اند. این مناظرات که شامل بحث‌های علمی و مذهبی با علمای زمان خود بود، نشان‌دهنده تأکید امام بر استفاده از عقل و استدلال در رسیدن به حقیقت است. همچنین هاشمی (۱۳۸۷) در مقاله «خردورزی از دیدگاه امام رضا (علیه السلام)» به تأثیر خردورزی بر توسعه فردی و اجتماعی از منظر امام رضا (علیه السلام) می‌پردازد.

در مجموع به نظر می‌رسد با وجود تحقیقات مرتبط، اولاً نگاه شبکه‌ای به انواع تفکر و مصادیق آن در سیره و تعالیم امام رضا (علیه السلام) انجام نشده است و ثانیاً موضوع تمایزات یا تشابهات تفکر قرآنی با سایر انواع تفکر، کمتر در سیره و سخنان امام رضا (علیه السلام) مورد توجه قرار گرفته است.

۲. مفهوم‌شناسی

۱-۲. واژه تفکر از ریشه ثلاثی مجرد فکَر در زبان عربی به معنای اندیشیدن، بازاندیشی و تأمل بر چیزی است (دهخدا، ۱۳۱۹، ج ۱۲: ۵۳۲). ابن منظور در لسان العرب می‌گوید: تفکر به معنای حرکت ذهن برای درک معنا یا شناخت چیزی است (ابن منظور، ۱۳۷۲، ج ۵: ۲۲۰). جوهری فارابی هم می‌نویسد: «تفکر از ریشه فکر در لغت به معنای تأمل است» (جوهری فارابی، ۱۳۶۴، ج ۲: ۲۵). در منطق و فلسفه اسلامی هم تفکر، حرکت ذهن یا نفس از مجهولات تصویری به معلومات تصدیقی دانسته می‌شود. بسیاری از محققان اسلامی همین تعریف اخیر را با برخی از اضافات یا کاستی‌ها برای تفکر پذیرفته‌اند (مظفر، ۱۳۲۶: ۲۴).

در نگاه فیلسوفان غربی مانند دکارت، «تفکر، اعمال نیروی عقل بر داده‌های حسی یا تصوراتی است که در ذهن حاضرند» (دکارت، فصل ۴: ۴۵) جان دیویی، روان‌شناس معروف غربی هم می‌گوید: «تفکر، بازسازی یا بازاندیشی تجربیات گذشته به منظور حل مسئله یا درک بهتر آینده است» (دیویی، ۱۹۱۰: ۱۲).

شاید جذاب‌ترین تعاریفی که از تفکر شده است و می‌توان پاسخ بسیاری از مسائل را در این نوع تعریف جست‌وجو کرد، توسط عارفان انجام شده باشد. ابن عربی در کتاب فصوص الحکم در فص انسان کامل می‌نویسد: «تفکر در حقیقت، شهود باطنی است که انسان را به وحدت وجود می‌رساند» (ابن عربی، ۱۳۶۵ ق، ج ۲: ۲۴۱). امام خمینی (ره) بنیان‌گذار انقلاب اسلامی ایران هم در مقام یک عارف و نه یک سیاستمدار، تفکر را این‌طور تعریف می‌کند: «تفکر، سفری است

از ظاهر به باطن که هدف آن کشف حقیقت و نزدیکی به خداوند است» (خمینی، ۱۳۸۲: ۷۴).

۲-۲. **تفکر قرآنی:** در این مقاله، منظور از «تفکر قرآنی» تفکری است که بر مبنای آیات قرآن کریم شکل می‌گیرد و در آن، خداوند متعال به‌عنوان منبع اصلی علم و شناخت مطرح است. این نوع تفکر علاوه بر عقلانی بودن، مبتنی بر ایمان و اطمینان قلبی است که انسان را به درک عمیق‌تری از حقیقت رهنمون می‌سازد (طباطبایی، ۱۳۶۳؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴).

۳-۲. **شبکه معنایی تفکر:** در این مقاله، عبارت «شبکه معنایی تفکر» به‌عنوان چارچوبی برای تحلیل فرایند تفکر در نظر گرفته شده است. این شبکه به مجموعه‌ای از مفاهیم و روابط معنایی اطلاق می‌شود که ذهن انسان برای پردازش اطلاعات و رسیدن به نتیجه‌گیری‌ها به‌کار می‌گیرد. این شبکه می‌تواند شامل تفکر منطقی، انتقادی، تحلیلی و دیگر انواع تفکر باشد که در قرآن کریم و سیره امام رضا (علیه السلام) به‌صورت ضمنی یا صریح مطرح شده است (دکارت، ۱۳۴۸؛ جوادی آملی، ۱۳۹۰).

ترسیم نموداری انواع تفکر^۱

۱. نمودار ارائه شده نمایانگر انواع تفکر در ادبیات معاصر است که به‌عنوان مبنای نظری برای تطبیق با سیره امام رضا (علیه السلام) استفاده شده است. این نمودار شامل تفکر تحلیلی، منطقی، انتقادی، خلاقانه و ... است که در ادامه مقاله به تفصیل بررسی می‌شود.

۳. گونه‌شناسی تفکر در سیره و تعالیم امام رضا (علیه السلام)

تفکر در ادبیات علمی معاصر دارای معانی و انواع مختلف است، به گونه‌ای که امروز کتب و مقالات پژوهشی متعددی درباره انواع تفکر تحلیلی، منطقی، انتقادی، معناگرا، خلاقانه، سیستمی، راهبردی، کل‌نگر، مضاف، آینده‌نگر و... نوشته شده است؛ چراکه تفکر فرایندی پیچیده و چندبعدی است که بسته به زمینه، هدف و رویکردهای مختلف می‌تواند به دسته‌بندی‌های متفاوتی تقسیم شود.

بسیاری از انواع رایج تفکر که در مکاتب فکری مطرح است به نوعی با روش‌ها و نام‌های مختلف در سخنان و سیره امام رضا (علیه السلام) هم مطرح بوده است، لکن نوع تفکر قرآنی در نگاه ایشان جایگاه خاصی داشته است؛ چراکه تفکر قرآنی را می‌توان عصاره و نسخه جامع، کامل و حقیقی تفکر دانست که همه انواع تفکر منتج به حقیقت را پوشش می‌دهد.

۳-۱. تفکر تحلیلی

تفکر تحلیلی به فرایند تجزیه و تحلیل اطلاعات و مسائل برای درک بهتر و شفاف‌تر ساختارها و روابط آن‌ها اشاره دارد. این نوع تفکر با شناسایی و دسته‌بندی اجزای یک مشکل یا مسئله پیچیده، امکان می‌دهد که فرد به نتایج دقیق تری برسد. در تفکر تحلیلی، فرد باید قادر باشد به تفصیل به جزئیات پرداخته و آن‌ها را از زوایای مختلف بررسی کند. به‌عنوان مثال، جاناتان هاوکینز در کتاب خود به نام «تفکر، مقدمه‌ای برای تحلیل» تأکید می‌کند که این نوع تفکر نیازمند توانایی شکستن مسائل به بخش‌های کوچک‌تر است تا ارتباطات و الگوهای موجود در آن‌ها نمایان شود (Hawkins, 2004: 50). هر چند این نوع تعریف با این شکل و اصطلاح خاص در آن زمان متداول و مرسوم نبوده و ممکن است دقیقاً معادل این تعریف نباشد، اما این مفاهیم به‌طور کلی و ضمنی در اندیشه‌های امام رضا (علیه السلام) وجود دارند، با این بیان که در زبان و تفکر آن زمان با اصطلاحات خاص خود مطرح می‌شدند. چند نمونه از مصادیق با مفهوم نزدیک و مشترک در حوزه تعریف امروزی تفکر تحلیلی در سیره امام رضا (علیه السلام) را در ادامه بررسی می‌کنیم.

الف. تحلیل و تبیین عقلی احکام دین در مناظرات با بزرگان صابئی

یکی از مصادیق برجسته‌ای که نشان‌دهنده به‌کارگیری تفکر تحلیلی در سیره امام رضا (علیه السلام) است، مناظره ایشان با عمران صابی (یکی از متکلمان صابئین) است که شیخ صدوق در کتاب «عیون أخبار الرضا» نقل کرده است.

در این مناظره، عمران صابی ابتدا چنین بیان می‌کند که در شهرهای مختلف (کوفه، بصره، شام و جزیره) کسی را نیافته است که یک موجود واحد را - جدا از هر چیزی دیگر - اثبات کند. امام (علیه السلام) به او این اجازه را داد تا سؤالش را مطرح کند با این توصیه: «وَعَلَيْكَ بِالنَّصْفَةِ وَإِيَّاكَ وَالْخَطَلَ وَالْجَوْرَ»؛ یعنی انصاف را در استدلالات رعایت کند و از سخنان باطل و مغالطه‌آمیز خودداری نماید

سپس عمران پرسید: «أَخْبِرْنِي عَنِ الْكَائِنِ الْأَوَّلِ وَعَمَّا خَلَقَ» و امام رضا (علیه السلام) پاسخ دادند که «الْوَاحِدُ» (موجود اول) واحد است؛ «لَا شَيْءَ مَعَهُ» (هیچ چیزی همراهش نیست)؛ «بِإِلَّا خُدُودٍ وَلَا أَعْرَاضٍ» (بدون حد و بدون صفات جسمانی). سپس این موجود اول «خلق خلقاً مختلفاً» با «أَعْرَاضٍ وَ خُدُودٍ مَحْتَلِفَةٍ» پدید آورد، یعنی مخلوقات متنوعی با صفات و حدود گوناگون آفرید (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۲: ۱۳۹).

در ادامه، امام (علیه السلام) بیان کردند که این آفرینش به خاطر نیاز نیست، چرا که اگر موجود واحد برای رفع نیاز می‌آفریده بود، باید موجودات بیشتری خلق می‌کرد تا به کمک آن‌ها نیازش تأمین شود؛ بنابراین، آفرینش مخلوقات «بِإِلَّا حَاجَةً» بوده است، و این نشان‌دهنده حکمت و استقلال وجود اول است.

این تحلیل امام رضا (علیه السلام) به چند گام تحلیلی تقسیم می‌شود:

اول. تفکیک وجود اول از مخلوقات: امام ابتدا موجود اول را به صورت مجرد، بدون هیچ چیز همراه (صفت یا حد) تعریف می‌کند، که نشان‌دهنده تفکیک دقیق مفهومی است.

دوم. استدلال بر حکمت آفرینش: با بیان اینکه آفرینش مخلوقات متعدد بدون نیاز نشان‌دهنده حکمت است، امام تحلیل می‌کند که وجود اول تنها برای رفع نیاز خلق نشده است.

سوم. نتیجه‌گیری توحیدی: نتیجه‌گیری نهایی ایشان این است که این آفریدگار صرفاً موجودی آگاه، حکیم و بی‌نیاز است، و آفرینش مخلوقات از حکمت او سرچشمه می‌گیرد.

این مناظره، نمونه بارزی است از کاربرد تفکر تحلیلی ساخت‌یافته در کلام امام رضا (علیه السلام): نه صرفاً نقل حدیث یا بیانی احساسی، بلکه تحلیل منطقی و گام‌به‌گام که مخاطب - حتی اگر متعلق به مذهب دیگر (صائبی) باشد - بتواند با آن ارتباط برقرار کند.

ب. تبیین ختم نبوت و استمرار هدایت در کلام امام رضا (علیه السلام)

یک نمونه مشهور دیگر، بحث امام رضا (علیه السلام) در خصوص مسئله نبوت که با استفاده از

استدلال‌های عقلانی، تاریخی و دینی به پرسش ادامه یا عدم استمرار نبوت پس از پیامبر اسلام ﷺ انجام می‌گیرد. امام در بیانات خود توضیح می‌دهند که در قرآن کریم هیچ اشاره‌ای به پایان یافتن نبوت بعد از پیامبر اکرم ﷺ نشده است، بلکه پیامبر در احادیثی به ظهور امامانی از نسل خود اشاره کرده‌اند. این استدلال‌ها با توجه به متن قرآن و حدیث، پایه‌گذاری شده است.

۱. استدلال امام بر اساس قرآن

امام رضا (علیه السلام) در تفسیر آیه شریفه «مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِنْ رِجَالِكُمْ وَلَكِنْ رَسُولَ اللَّهِ وَخَاتَمَ النَّبِيِّينَ» (احزاب، ۳۳) اشاره و بر این نکته تأکید می‌فرمایند که «خاتم النبیین» به معنای آخرین پیامبر است، ولی به هیچ‌وجه دلالت بر توقف هدایت و نبوت ندارد، بلکه این عنوان نشان می‌دهد که نبوت از نوع خاص با پیامبر اسلام پایان یافته است.

۲. استدلال امام بر اساس حدیث

امام رضا (علیه السلام) در جایی دیگر به حدیث معروف پیامبر اسلام ﷺ اشاره می‌فرمایند که: «إِنَّ الْأُمَّةَ مِنْ بَعْدِي اثْنَا عَشَرَ، أُولَٰهَمُ عَلِيٌّ وَأَخْرَهُمُ الْقَائِمُ» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۲: ۲۹). این موضوع نشان می‌دهد که هدایت و رهبری دینی پس از پیامبر همچنان ادامه دارد، گرچه به‌طور مستقیم نبوت جدیدی نخواهد آمد.

۳. استدلال عقلانی امام

امام رضا (علیه السلام) در ادامه به استدلال‌های عقلانی می‌پردازند که اگر نبوت پس از پیامبر قطع شود، جامعه بشری بدون رهبری آسمانی و الهی رها خواهد شد و از مسیر حقیقت منحرف می‌شود؛ بنابراین، خداوند متعال که همواره به هدایت بشر علاقه‌مند است، نمی‌تواند انسان‌ها را بدون راهنما رها کند (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ق ۲۳: ۲۹).

ج. بازگشت به اصول اولیه عقلی

بازگشت بسیاری از این استدلال‌ها به اصول اولیه عقلی همچون استحاله اجتماع نقیضین و ... است. به‌عنوان نمونه هنگامی که سلیمان مروزی به ایشان عرض می‌کند که اراده خداوند عین ذات خداوند نیست؛ ولی اراده او چیزی غیر از ذات خداوند هم نیست. امام در پاسخ به او چنین می‌فرماید: هنگامی که می‌گویید اراده خداوند عین ذات او نیست، بایستی چیزی غیر از او و حادث باشد و هنگامی که می‌گویید اراده چیزی غیر از ذات خداوند نیست، نتیجه آن می‌شود که اراده خداوند عین ذات شود! (ابن بابویه، ۱۳۹۸: ۴۵۳).

در این استدلال امام با تکیه بر اصل بدیهی عقلی یعنی محال بودن اجتماع نقیضین، بر طرف گفت‌گویی خویش احتجاج و استدلال می‌آورد که عینیت و غیریت دو امر نقیض‌اند که رفع هر دو موضوع ممکن نیست؛ زیرا اگر موجودی عین موجود دیگر نباشد، ناچار باید غیر آن باشد و نیز اگر موجودی غیر موجود دیگر نباشد به ناچار باید عین آن موجود باشد. نمی‌توانیم هر دو طرف عینیت و غیریت را با هم سلب کنیم؛ چراکه رفع نقیضین محال است (عباس نژاد، ۱۳۹۲: ۳۲). بدین ترتیب در ادامه ایشان از طرق مختلف به او ثابت کردند که اراده از صفات فعلی خداست (اصفهانی و هاشمی، ۱۳۹۶: ۱۳۱). امام رضا (علیه السلام) در برابر علمای دیگر فرق همواره با صبر و حوصله به سخنان و اشکالات آن‌ها گوش فرا می‌داد و پس از آن با ذکر دلیل و سند متقن به آن‌ها پاسخ می‌گفت و مانع از مکابره و لجاجت‌ورزی آن‌ها می‌شد (کارخانه، ۱۳۹۲: ۱۰۵). امام در مناظرات خود به گونه‌ای تحلیلی بحث را مطرح می‌کرد که تمام راه‌ها بر مخالف بسته شود و سرانجام با ارائه ادله محکم طرف مقابل خویش را قانع می‌کرد.

۲-۳. تفکر منطقی

این نوع تفکر معمولاً در شرایطی استفاده می‌شود که فرد باید با استفاده از داده‌ها و شواهد موجود به استنباط و نتیجه‌گیری برسد. آرتور فن‌هاو در کتاب منطق و تفکر منطقی بیان می‌کند که این نوع تفکر شامل استدلال‌هایی است که بر پایه اصول و قواعد منطقی بنا شده‌اند (فن‌هاو، ۲۰۰۳: ۳۲). دو نمونه از تفکر منطقی در سیره امام رضا (علیه السلام) در ادامه آورده شده است:

الف. استعمال تفکر منطقی در مناظره با جاثلیق: او یکی از بزرگان مسیحیان بود که درباره حقانیت اسلام یا مسیحیت به مناظره با امام رضا (علیه السلام) پرداخت:

«يَا نَصْرَانِي فَاِنْ اِحْتَجَجْتُ عَلَيْكَ بِاَنْجِيلِكَ اَتَقْرُبُ بِهِ؟ قَالَ الْجَاثِلِيُّ: وَهَلْ اَقْدِرُ عَلَي رَفْعِ مَا نَطَّقَ بِهِ الْاَنْجِيلُ نَعْمَ، وَاللَّهِ اَقْرُبُ بِهِ عَلَي رَعْمِ اَنْفِي...»؛ ای نصرانی، اگر من از انجیل تو استدلال کنم، آیا آن را قبول می‌کنی؟ «جاثلیق پاسخ داد: «آیا می‌توانم چیزی را که انجیل گفته است رد کنم؟ بله، به خدا قسم، من آن را قبول می‌کنم، حتی اگر برخلاف میل من باشد.» لذا پرسید: «آیا در احکام باید با شاهدین عادل قضاوت کنیم؟» امام (علیه السلام) فرمودند: «بله.» جاثلیق گفت: «پس دو شاهد از غیر امت خود بیاور که نبوت محمد (صلی الله علیه و آله) را تأیید کنند، از کسانی که نصرانیت آن‌ها را انکار نمی‌کند.»

امام (علیه السلام) فرمودند: «چه می‌گویی درباره یوحنا دیلمی؟» جاثلیق گفت: «آفرین! یاد کردی از عزیزترین مردم برای مسیح.» امام (علیه السلام) فرمودند: «پس سوگند یاد می‌کنم که آیا انجیل نگفته

که یوحنا گفت: «مسیح به من خبر داد از دین محمد عربی و مرا به آن بشارت داد که پس از او خواهد آمد و من آن را به حواریون بشارت دادم، پس آن‌ها به آن ایمان آوردند؟» جاثلیق پاسخ داد: «یوحنا این را از مسیح نقل کرده است و نبوت مردی و اهل بیت او را بشارت داده است...» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۲: ۱۵۴-۱۶۶).

در تحلیل روند تفکر منطقی امام رضا (علیه السلام) در این مناظره می‌توان به بخش‌های زیر اشاره کرد:

اول؛ پذیرش پیش فرض طرف مقابل: امام ابتدا با اصل شهادت عادل که توسط جاثلیق مطرح شد، موافقت کردند تا زمینه مشترکی برای بحث ایجاد شود.

دوم؛ ارجاع به منابع معتبر طرف مقابل: امام به منابع دینی مسیحیان، یعنی انجیل و یوحنا دیلمی، استناد کردند تا برای جاثلیق استدلال قانع کننده‌ای ارائه دهند.

سوم؛ استفاده از استدلال قیاسی: امام با ارائه مثال از شهادتی که در اعتقادات مسیحیان معتبر بودند، حقانیت اسلام و نبوت پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) را اثبات کردند.

چهارم؛ هدایت بحث به نتیجه: امام با ایجاد هماهنگی بین اصول مسیحیت و اسلام، پرسش جاثلیق را به نتیجه‌ای منطقی و عقلانی هدایت کردند.

ب. مسئله ارزیابی عقلانی احکام و حلال و حرام خداوند سبحان

یکی دیگر از نمونه‌های بارز تفکر منطقی در سیره امام رضا (علیه السلام) مربوط است به پاسخ ایشان درباره اصول حلال و حرام بر اساس آثار سودمند یا زیان آور بر بدن انسان. امام رضا (علیه السلام) می‌فرمایند: «كُلُّ نَافِعٍ مُقَوِّ لِلْجِسْمِ فِيهِ قُوَّةٌ لِلْبَدَنِ فَحَلَالٌ وَ كُلُّ مُضِرٍّ يَذْهَبُ بِالْقُوَّةِ أَوْ قَاتِلٌ فَحَرَامٌ» (فقه الرضا، ۱۳۸۹: ۲۵۴)؛ هر چیز سودمند و نیرومند برای بدن که موجب تقویت بدن می‌شود، حلال است؛ و هر چیز زیان آور که نیروی انسان را می‌گیرد یا کشنده است، حرام است.

این بیان نشان دهنده رویکرد منطقی امام در استنباط احکام شرعی و اخلاقی است، به گونه‌ای که تصمیم‌گیری درباره حلال و حرام بر اساس مشاهده آثار واقعی و عینی انجام می‌شود. در این تحلیل، امام ابتدا داده‌ها و شرایط موجود (تأثیر ماده یا عمل بر جسم انسان) را بررسی می‌کنند، سپس با استفاده از استدلال قیاسی و عقلانی نتیجه‌گیری می‌نمایند: هر آنچه نیروزا و سودمند است، پذیرفتنی و مشروع است و هر آنچه مضر یا کشنده باشد، ممنوع و حرام است.

۳-۳. تفکر انتقادی

تفکر انتقادی به فرایند ارزیابی و تحلیل اطلاعات، استدلال‌ها و فرضیات با هدف شناسایی ضعف‌ها و کاستی‌ها اشاره دارد. در این نوع تفکر، فرد نه تنها باید به پذیرش اطلاعات بپردازد، بلکه باید آن‌ها را با دقت بررسی کند و به پرسش بگردد. طبق نظریه جان دیویی، تفکر انتقادی شامل سوال کردن، تحلیل و یافتن پاسخ‌های دقیق است که می‌تواند منجر به تصمیمات منطقی و آگاهانه شود. دیویی بر این باور است که تفکر انتقادی به فرد کمک می‌کند تا از اطلاعات سطحی فراتر برود و درک عمیق‌تری از مسائل پیدا کند (دیویی، ۱۹۱۰: ۴۳).

در حالی که چنین اصطلاحی در دوران امام رضا (علیه السلام) به‌طور صریح وجود نداشت، اما مفاهیمی مشابه نقد و بررسی در سیره ایشان به‌وضوح دیده می‌شود. ایشان در بسیاری از سخنان خود، نیاز به پرسشگری، ارزیابی عقاید و نقد دیدگاه‌های مخالف را تأکید کرده‌اند. ایشان در مواجهه با مسائل اجتماعی، همواره به‌طور انتقادی به مشکلات توجه و از تحلیل دقیق برای اصلاح و ارائه راه حل استفاده می‌کردند. چند نمونه از سیره ایشان درباره تفکر منطقی را در ادامه آورده‌ایم.

الف. نقد و بررسی اندیشه‌های فلسفی و کلامی در زمان حکومت مأمون

در سال ۲۰۱ هجری، مأمون عباسی به امام رضا (علیه السلام) پیشنهاد ولایت‌عهدی را داد که در حقیقت به منظور جلب حمایت سیاسی امام رضا (علیه السلام) و تثبیت حکومت خود در برابر مخالفان بود. امام با وجود علم به نیت واقعی مأمون با دقت و تفکر انتقادی به این پیشنهاد پاسخ دادند. مأمون در این پیشنهاد به امام گفت که او را به عنوان ولیعهد خود برمی‌گزیند و اجازه می‌دهد که در امور حکومتی و مدیریتی دخالت کند. این پیشنهاد با توجه به شرایط سیاسی آن زمان، به نظر می‌رسید که ممکن است فرصتی برای امام برای اصلاح امور سیاسی و اجتماعی باشد اما امام رضا (علیه السلام) با تحلیل انتقادی و استدلالی بسیار دقیق به پیشنهاد مذکور پاسخ دادند: «إِنْ كَانَتْ هَذِهِ الْخِلَافَةُ لَكَ وَاللَّهِ جَعَلَهَا لَكَ فَلَا يَجُوزُ لَكَ أَنْ تَخْلَعَ لِبَاسِ الْأَبْسَكَ اللَّهُ وَتَجْعَلَهُ لِعَيْرِكَ؛ وَإِنْ كَانَتْ الْخِلَافَةُ لَيْسَتْ لَكَ فَلَا يَجُوزُ لَكَ أَنْ تَجْعَلَ لِي مَا لَيْسَ لَكَ» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۲: ۱۳۹). اگر خلافت حق توست و خدا آن را به تو داده، پس جایز نیست آن را به دیگری واگذار کنی؛ و اگر حق تو نیست، پس حق نداری چیزی را که مال تو نیست به من بدهی. امام با این بیان نشان دادند که تفکر انتقادی تنها به مسائل علمی و فلسفی محدود نمی‌شود، بلکه در مسائل اجتماعی و سیاسی نیز باید به‌طور دقیق و با توجه به مصلحت‌های کلی جامعه، تصمیمات گرفته شود. نقدهای ایشان بر سیاست‌های مأمون عباسی، نمونه‌ای از تفکر انتقادی است که با تکیه بر عدالت الهی و دوری از فساد، نشان می‌دهد چگونه انتقاد سازنده می‌تواند نشانه‌ای از

ذهن آگاهی و خردمندی باشد.

ب. نقد وضعیت بیت المال و مسئولیت پذیری حاکمان

یک نمونه دیگر از تفکر انتقادی در سیره امام رضا (علیه السلام)، مربوط به زمانی است که ایشان در مواجهه با روش‌های نادرست حکومتی و ظلم‌های جاری، ضمن نقد شرایط اجتماعی، به تحلیل و ارائه راه‌حل‌های دقیق می‌پرداختند. یکی از همراهان امام رضا (علیه السلام) نقل می‌کند: روزی فردی از امام (علیه السلام) درباره وضعیت مالی نابسامان مردم و فساد مالی کارگزاران پرسید. امام رضا (علیه السلام) در پاسخ، با تحلیل پیامدهای بی‌عدالتی و نقد مستقیم حاکمیت، به نقش حاکم عادل و خطرهای گسترش ظلم اشاره می‌کنند. در این زمینه، روایت روشنگرانه‌ای از امام رضا (علیه السلام) خطاب به مأمون نقل شده است که در آن، ایشان با لحن انتقادی و هشداردهنده، از وضعیت جامعه و بی‌توجهی حاکم نسبت به حقوق مردم انتقاد می‌نمایند: «درباره امت محمد (صلی الله علیه و آله) و حکومتی که بر آنان داری از خدا بترس؛ زیرا تو کارهای مسلمانان را تباه کرده‌ای و امور را به دست کسانی سپرده‌ای که برخلاف حکم خدای عزوجل دآوری می‌کنند. و خود در این سرزمین ماندگار شده و خانه هجرت و محل نزول وحی را ترک کرده‌ای؛ در حالی که بر مهاجران و انصار ستم می‌رود، سوگند و پیمان مؤمنان رعایت نمی‌شود، و روزگار بر مظلومان سخت می‌گذرد؛ آنان به هزینه زندگی دسترسی ندارند و کسی را نمی‌یابند که شکایت خود را نزد او برند... آیا نمی‌دانی والی مسلمانان همچون تیرک میان چادر است که هر کس بخواهد به آن دسترسی دارد؟» (عطار دی، ۱۳۸۸: ۵۲).

با بررسی سخن امام (علیه السلام) درمی‌یابیم که ایشان با نقد عملکرد حاکمان، از سوءاستفاده از قدرت و اموال عمومی انتقاد می‌کنند. ایشان به‌صورت منطقی و با بررسی نتایج فساد و ظلم، نشان می‌دهند که این روش‌ها موجب فروپاشی نظام اجتماعی و اقتصادی خواهد شد.

در مناظره امام رضا (علیه السلام) با جاثلیق و علمای مسیحی، ایشان علاوه بر استدلال‌های منطقی، با استفاده از تفکر انتقادی به نقد ادعاهای آن‌ها و به تجزیه و تحلیل جزئیات پاسخ‌ها پرداختند. امام رضا (علیه السلام) در این موارد همواره به پرسشگری و تحلیل دقیق عقاید و شواهد تاکید داشتند (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲۴: ۳۴۱)؛ بنا بر این مصادیق می‌توان گفت: امام رضا (علیه السلام) به‌طور غیرمستقیم از نقد و بررسی اندیشه‌ها بهره می‌بردند، هرچند این اصطلاحات در آن دوران به‌طور مستقیم بیان نمی‌شدند.

ج. محاسبه نفس و مواجهه دقیق با چالش‌ها

به نوعی شاید بتوان این‌گونه تعبیر کرد که ایشان نیز تفکر را هنگامی سودمند می‌دانند که

از نوع تفکر انتقادی بوده و بدی‌ها و خوبی‌های انسان را به وی نشان دهد و انسان از تفکر برای ارزیابی نفس خود استفاده کند. همچنین داشتن تفکر انتقادی و خلاق را در لغزش‌ها نیز موثر می‌دانند؛ زیرا حتی در لغزش‌ها نیز وقتی امور بر اساس اصول درست برنامه‌ریزی پیش‌رفته باشد، امکان پیدا کردن راه چاره مناسب بیشتر است. همچنان که در بیانات حضرت داریم:

۱. مَنْ حَاسَبَ نَفْسَهُ رِبْحًا، وَ مَنْ غَفَلَ عَنْهَا خَسِرًا؛ آن کس که خود را ارزیابی کند، سود خواهد برد و کسی که از آن غفلت ورزد زیان خواهد دید (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۸: ۳۵۵).

۲. مَنْ طَلَبَ الْأَمْرَ مِنْ وَجْهِهِ لَمْ يَزَلْ، فَإِنْ زَلَّ لَمْ تُخْذِلْهُ الْحِيلَةُ؛ کسی که چیزی را از راهش طلب کند، دچار لغزش نمی‌شود و اگر هم بلغزد راه چاره بر او بسته نخواهد شد (همان: ۳۵۶).

د. توجه به ویژگی‌های زمانی و محیطی

امام رضا (علیه السلام) در حدیثی می‌فرماید: «مَنْ وَثِقَ بِالزَّمَانِ صُرْعًا؛ هر کسی به زمان خود اعتماد ورزد با پشت به زمین خواهد خورد (عطاردی، ۱۳۹۱، ج ۱: ۲۹۳). با توجه به روایات دیگر می‌توان چنین برداشت کرد که مراد از اعتماد نکردن در روایت فوق، داشتن سوءظن نیست، بلکه ضمن نداشتن سوءظن، داشتن تفکر انتقادی درباره محیط از ویژگی‌های مد نظر امام (علیه السلام) است. امام رضا (علیه السلام) در جواب فردی که گفته بود من به تبعیت از پدرم در منزل دیگری زندگی نمی‌کنم، فرمودند: «إِنْ كَانَ أَبُوكَ أَحْمَقَّ، يَنْبَغِي أَنْ تَكُونَ مِثْلَهُ؟»؛ اگر پدرت نادان بود تو هم باید مانند او باشی؟ (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۱: ۲۵۷). این احادیث بر اهمیت تفکر انتقادی و پرهیز از تقلید کورکورانه تأکید دارد.

۳-۴. تفکر معناگرا

در تفکر معناگرا، برخلاف یادگیری سطحی، فرد به طور فعال در فرایند یادگیری مشارکت می‌کند و اطلاعات جدید را با تجربه‌ها و دانسته‌های پیشین خود پیوند می‌دهد. آوسوبل معتقد بود که یادگیری مؤثر زمانی رخ می‌دهد که اطلاعات جدید به طور معنا داری درک شوند و با مفاهیم قبلی فرد گنجانده شوند. این نوع یادگیری به درک عمیق‌تر، حفظ بهتر اطلاعات و توانایی انتقال آن‌ها به موقعیت‌های مختلف کمک می‌کند. در نتیجه، این نوع تفکر به فرد کمک می‌کند تا اطلاعات را به طور فعال درک کرده و آن‌ها را در موقعیت‌های مختلف به کار گیرد (Ausubel, 1963: 56). دو نمونه از تفکر معناگرا در ادامه آمده است:

الف. معنا دادن به مفاهیم اسلامی به عنوان دین جدید در چارچوب ادراکات پیروان ادیان قبلی

یکی از مشهورترین نمونه‌های تفکر معناگرا در سیره امام رضا (علیه السلام) در مناظرات ایشان با علما و دانشمندان یهودی و مسیحی در نیشابور و مرو مشاهده می‌شود. در یکی از مناظرات معروف امام رضا (علیه السلام) با رأس الجالوت - از علمای برجسته یهود - امام فرمودند:

«آیا منکر این مطلب هستی که تورات به شما می‌گوید: «نور از جانب طور سینا آمد و از کوه ساعیر بر ما درخشید و از کوه فاران بر ما آشکار گردید»؟

رأس الجالوت گفت: «با این کلمات آشنا هستیم ولی تفسیر آن رانمی‌دانم».

امام رضا (علیه السلام) فرمودند: «أَنَا أُخْبِرُكَ بِهِ أَمَا قَوْلُهُ جَاءَ التُّورُ مِنْ جَبَلِ طُورِ سَيْنَاءَ فَهُوَ وَحْيُ اللَّهِ تَبَارَكَ وَتَعَالَى عَلَى مُوسَى عَلَى جَبَلِ طُورِ سَيْنَاءَ...: من برایت توضیح می‌دهم: جمله «نور از جانب طور سینا آمد» اشاره به وحی خداوند دارد که بر موسی (علیه السلام) نازل شد. جمله «از کوه ساعیر بر ما درخشید» اشاره به کوهی است که خداوند در آن بر عیسی بن مریم (علیه السلام) وحی فرمود و جمله «از کوه فاران بر ما آشکار گردید» اشاره به کوهی از کوه‌های مکه است که فاصله آن تا مکه یک یا دو روز است. شعیا، پیامبر، طبق گفته تو و دوستانت در تورات، گفته است: «دو سوار را می‌بینم که زمین برایشان می‌درخشد، یکی بر درازگوش و دیگری بر شتر» کدام سوار بر درازگوش و کدام سوار بر شتر است؟»

رأس الجالوت گفت: «آن‌ها رانمی‌شناسم، معرفی کن.»

امام فرمودند: «آنکه بر درازگوش سوار است، عیسی است و آنکه بر شتر سوار است، محمد (صلی الله علیه و آله). آیا این مطلب تورات را منکر هستی؟» رأس الجالوت گفت: «نه، انکار نمی‌کنم.» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۱: ۱۶۴-۱۶۷).

در این مناظره، امام رضا (علیه السلام) مفاهیم دینی را به گونه‌ای ارائه می‌کنند که مخاطب به‌طور فعال در فرایند فهم و یادگیری وارد شود و مفاهیم جدید با دانش و تجربه قبلی او پیوند یابد. بدین سان، وجه تمایز تفکر معناگرا، یعنی ارجاع به دانش پیشین مخاطب برای فهم مفاهیم جدید، به‌خوبی مشهود است.

ب. گفت‌وگو با فرد منکر خداوند و متوجه ساختن وی به عمق درونش

در یکی از دیدارهای امام رضا (علیه السلام) با فردی که منکر وجود خداوند بود چنین گفت‌وگویی شکل

گرفت:

- شخص منکر: فَمَا الدَّلِيلُ عَلَيْهِ؟؛ اگر خدایی وجود دارد، پس دلیلی برای وجود او چیست؟

امام (علیه السلام): «نَطَرْتُ إِلَى جَسَدِي فَلَمْ يُمْكِنِّي فِيهِ زِيَادَةٌ وَلَا نُقْصَانٌ فِي الْعَرْضِ وَالطُّولِ وَدَفَعُ الْمَكَارِهِ عَنْهُ وَجَرَّ الْمُنْفَعَةَ إِلَيْهِ عَلِمْتُ أَنَّ لِهَذَا الْبُنْيَانِ بَانِيًا فَأَفْرَزْتُ؛ هنگامی که در وجود خود دقت کردم، دیدم نمیتوانم قد و قامت خود را تغییر دهم، یا ضرری را دفع و سودی را جذب کنم. همین ناتوانی نشان داد که این ساختار، آفریننده‌ای دارد».

- شخص منکر: فَأَوْجِدُنِي كَيْفَ هُوَ وَأَيْنَ هُوَ؟؛ پس به من بگو او چگونه است و کجاست؟

- امام (علیه السلام): لَا يُعْرَفُ بِكَيْفِيَّةٍ وَلَا أَيْنُونِيَّةٍ، وَلَا يُدْرِكُ بِخَاسَّةٍ، وَلَا يُقَاسُ بِشَيْءٍ؛ خدا نه در مکان می‌گنجد و نه به چگونگی محدود میشود؛ زیرا خود، آفریننده‌ی مکان و کیفیت است.

- شخص منکر: فَأَيُّ شَيْءٍ هُوَ؟؛ إِذْ لَمْ يُدْرِكْ بِخَاسَّةٍ!؛ پس اگر با هیچ‌چیزی درک نمیشود، یعنی اصلاً چیزی نیست.

- امام (علیه السلام): نَحْنُ إِذَا عَجَزَتْ حَوَاسِنَا عَنْ إِدْرَاكِهِ، أَيَقْنَأَنَّ رَبَّنَا خِلَافَ الْأَنْشِيَاءِ؛ ما وقتی می‌بینیم درکمان به او نمی‌رسد، یقین می‌کنیم که او پروردگار ماست؛ چون کاملاً با مخلوقات تفاوت دارد (حویزی، ۱۳۷۳، ج ۵: ۱۲۳).

روش امام رضا (علیه السلام) در این گفت‌وگو، نمونه‌ای از دعوت به تأمل در درون و بازشناسی فطرت الهی است. ایشان با تکیه بر تجربه زیسته و دانش پیشین فرد، او را به بازاندیشی درباره وجود خود و جهان پیرامون سوق می‌دهد.

ج. سفارش و تاکید در توجه دقیق به پدیده‌ها از جمله ذات خود برای رسیدن به معرفت

امام رضا (علیه السلام) می‌فرماید: تفکر آینه‌ی توست که بدی‌ها و خوبی‌ها را به تو نشان می‌دهد. (فقه الرضا، ۱۳۸۹: ۳۸۰). این روایت نشان می‌دهد که انسان با تفکر معنایی و دقیق در ذات خود می‌تواند تشخیص بدهد که چه فضایل و چه رذایل اخلاقی دارد. امام (علیه السلام) در تعبیری زیبا تفکر را به آینه تشبیه کرده است. ما می‌دانیم آینه ظاهر ما را نشان می‌دهد که زشت یا زیبا هستیم، اما تفکر، آینه باطنی ما را نشان می‌دهد که می‌توانیم تشخیص بدهیم که چگونه انسانی هستیم.

د. دین‌فهمی و درک معنای آن

امام رضا (علیه السلام) می‌فرماید: از نشانه‌های دین‌فهمی، حلم و علم بوده و خاموشی دری از درهای حکمت است. خاموشی و سکوت، دوستی آور و راهنمای هر کار خیری است (ابن شعبه حرانی، ۱۳۸۷: ۴۶۹). همچنین امام رضا (علیه السلام) رسیدن به کمال ایمان را در گرو توجه به معنای حیات معرفی می‌فرماید: هیچ بنده به حقیقت کمال ایمان نرسد تا سه خصلت در او نباشد: تفکر در دین، اندازه‌داری در معیشت و صبر بر بلاها (همان: ۴۷۱).

۳-۵. تفکر خلاقانه

تفکر خلاقانه به توانایی تولید ایده‌های جدید و نوآورانه اشاره دارد که معمولاً از ترکیب مفاهیم موجود به شیوه‌های غیرمعمول به دست می‌آید. این نوع تفکر به فرد اجازه می‌دهد که مرزهای تفکر معمول را بشکند و راه‌حل‌های جدید و متنوع پیدا کند. میهالی چیک در کتاب خلاقیت: سیلان و روان‌شناسی کشف و اختراع بیان می‌کند که تفکر خلاقانه نه تنها به ذهن باز و آزمایش کردن ایده‌های جدید نیاز دارد، بلکه بستگی زیادی به وضعیت روانی فرد دارد (Csikszentmihalyi, 1996: 121).

الف. پاسخ‌نوآورانه به طبیبانی که مدعی بهبود همه بیماری‌ها بدون کمک خداوند بودند

یکی از نمونه‌های برجسته استفاده امام رضا (علیه السلام) از تفکر خلاقانه در حوزه دین، مناظره ایشان با پزشکان و اندیشمندان دربار مأمون عباسی است. امام با بهره‌گیری از رویکردی نو و خلاقانه، تلاش کردند تا نگاه رایج پزشکان را که علم پزشکی را به‌عنوان امری خودبسنده و مستقل از اراده الهی می‌دانستند، به چالش بکشند.

در آن زمان، بسیاری از طبیبان به توانایی‌های علمی خود در درمان بیماری‌ها اتکا داشتند و تصور می‌کردند که با شناخت کافی از بدن، می‌توانند هر نوع بیماری را درمان کنند. در پاسخ به این باور، امام رضا (علیه السلام) با بیانی حکیمانه و مبتنی بر سنت اسلامی، فرمودند: «خدای متعالی بدن را به دردی مبتلانی کند، مگر اینکه دارویی برای آن قرار داده است؛ لم یبتل الجسد بداء حتی له دواء» (ابن حیون، ۱۳۸۳: ق ۱۴۳).

این سخن، نگاهی توحیدی به علم و درمان ارائه می‌دهد؛ نگاهی که در آن، علم پزشکی در امتداد حکمت الهی معنا می‌یابد. امام نشان دادند که هر بیماری در ساختار آفرینش، همراه با راه درمان آفریده شده است، اما یافتن آن دارو نیازمند تلاش علمی و درک عمیق از نظام خلقت

است. چنین دیدگاهی، تفکری خلاقانه است؛ چرا که به جای نفی یا رد علم، آن را به سمت منشأیی حکیمانه و الهی هدایت می‌کند.

امام رضا (علیه السلام) در ادامه سخنان خود، برای تبیین نقش هماهنگ اجزای بدن و اهمیت مدیریت درونی آن، از تمثیلی دقیق بهره بردند: «بدن آدمیزاد حکم کشوری را دارد که پادشاهش قلب باشد» (صادقی، ۱۳۸۱).

این تشبیه زیبا، تفکری خلاقانه را نسبت به بدن انسان به نمایش می‌گذارد؛ بدنی که برای سلامتی و عملکرد صحیح، نیازمند هماهنگی میان اجزا و رهبری درونی توسط قلب است. همان‌گونه که کشور بدون فرمانده دچار آشفتگی می‌شود، بدن نیز بدون تعادل و مدیریت صحیح، نمی‌تواند از عهده بیماری‌ها برآید.

ب. مدیریت سختی‌ها و بحران‌های روانی

یک نمونه دیگر از تفکر خلاقانه امام رضا (علیه السلام) در سیره تربیتی ایشان، نوع برخورد امام با مشکلات، نگرانی‌ها و بحران‌های روحی انسان‌هاست. امام به جای آن که تنها به توصیف سختی‌ها بپردازد یا صرفاً توصیه به صبر منفعلانه کند، نقطه تمرکز را بر «بازسازی نگاه انسان به خدا» قرار می‌دهند و از این طریق، الگوی تازه‌ای برای مواجهه با رنج و ناکامی ارائه می‌کنند؛ الگویی که بر امید، پویایی و مسئولیت‌پذیری درونی استوار است.

امام رضا (علیه السلام) فرمودند: «أَحْسِنَ بِاللَّهِ الظَّنَّ، فَإِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ يَقُولُ: أَنَا عِنْدَ ظَنِّ عَبْدِي، إِنَّ خَيْرًا فَخَيْرٌ، وَإِنْ شَرًّا فَشَرٌّ» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۲: ۷۳)؛ به خداوند گمان نیک ببر؛ زیرا خدای عزوجل می‌فرماید: من نزد گمان بنده خویش هستم؛ اگر گمان او نیک باشد، نتیجه‌اش نیک است و اگر گمانش بد باشد، نتیجه‌اش بد خواهد بود. زندگی همواره با مشکلات و سختی‌ها همراه است و بسیاری از این دشواری‌ها میدان امتحان و رشد انسان‌اند. انسان موفق کسی است که در برابر سختی‌ها، نگاه خلاقانه و امیدآفرین داشته باشد، با مشکلات مبارزه کند و ناامیدی را به دل راه ندهد (علوی مهر، ۱۳۹۵: ۳۴). بر اساس این حدیث، امام رضا (علیه السلام) شیوه‌ای نو در اندیشیدن به رنج‌ها معرفی می‌کند: به جای تفسیر مشکلات به‌عنوان نشانه بی‌محبتی خدا، انسان با «حسن ظن به خدا» می‌آموزد که هر وضعیت دشواری می‌تواند آغاز مسیری تازه برای رشد، گشایش و رحمت الهی باشد. این تغییر زاویه دید، نمونه‌ای روشن از تفکر خلاقانه در عرصه ایمان و خودسازی است؛ تغییری که از درون انسان آغاز می‌شود و به تحول در رفتار و سبک زندگی او می‌انجامد.

۳-۶. تفکر سیستمی

تفکر سیستمی، فرایند درک و تحلیل یک سیستم به عنوان یک کل است که از اجزا و روابط میان آن‌ها تشکیل شده است. این نوع تفکر به فرد کمک می‌کند تا مسائل را نه به صورت مجزا، بلکه به طور کلی بررسی کند و اثرات و روابط پیچیده میان اجزا را شناسایی کند. پیتز سنگه در کتاب رشته پنجم تأکید می‌کند که تفکر سیستمی به افراد کمک می‌کند تا درک عمیق تری از مشکلات پیچیده پیدا کنند و راه حل‌هایی پایدارتر پیشنهاد دهند (Senge, 1990: 90).

الف. مدیریت مبتنی بر خودسازی، ساده‌زیستی و عدالت محوری

در الگوی مدیریتی امام رضا (علیه السلام)، اصلاح سیستم جامعه بدون اصلاح اجزای اصلی آن، یعنی «مدیران و کارگزاران»، ممکن نیست. ایشان با نگاهی سیستمی به حکومت، معتقد بودند که رفتار رهبر و مدیر به طور مستقیم بر کل ساختار اثر می‌گذارد؛ بنابراین هر کسی باید در گام نخست در اندیشه ساختن خود باشد و خدمتگزار مردم باشد. امام رضا (علیه السلام) با صراحت درباره سبک زندگی رهبر در سیستم اسلامی می‌فرمایند:

«اگر زمام حکومت را در دست گیرم، غذای ساده‌تر و کم‌ارزش تری نسبت به گذشته خواهم خورد و لباس خشن و زبر (پس از لباس‌های نرم) در بر خواهم کرد و با سختی و مشقت خواهم زیست» (طبرسی، ۱۳۷۰: ۱۱۵؛ عطاردی، ۱۳۹۱، ج ۲: ۳۶۲). این رویکرد نشان می‌دهد که در تفکر سیستمی ایشان، مدیر نمی‌تواند تافته‌ای جدا بافته از سختی‌های جامعه باشد. همچنین ایشان اطاعت از سیستم مدیریتی را مشروط به «عدالت» می‌دانند و می‌فرمایند: «خداوند بر بندگان خود پیروی کسی را واجب نمی‌کند که می‌داند بر آن‌ها ستم کرده و گمراهشان می‌نماید» (ابن شعبه حرانی، ۱۳۸۷: ۴۲۱). بنابراین دستورات مدیری که از مسیر شرع، قانون و عدالت خارج گردیده، در این سیستم جایگاهی ندارد و قابل اجرا نیست.

در نهایت، امام رضا (علیه السلام) در کلام گهربار دیگری، مدیر را همچون چوپانی امانت‌دار برای حفظ منافع مردم (گله) در نظر می‌گیرند و هشدار می‌دهند که اگر ریاست‌طلبی جایگزین خدمت شود، آسیب آن برای کل سیستم جبران‌ناپذیر است: «چنین ریاستی برای دیانت و اعتقادات مسلمانان زیان‌بارتر از آن است که دو گرگ گرسنه در میان گله گوسفندی بیفتند که چوپان نداشته باشد» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۲۹۷).

این بیان نشان می‌دهد که فساد در رأس هرم مدیریت، زمینه‌ساز فاجعه‌ای بزرگ در عرصه‌های فرهنگی، اخلاقی و اقتصادی جامعه خواهد شد.

ب. توصیه به خودکفایی اقتصادی و دوری از وابستگی

نمونه دیگر از تفکر سیستمی در سیره امام رضا (علیه السلام) توجه ایشان به اقتصاد خانواده برای رشد اقتصادی جامعه است. امام رضا (علیه السلام) درباره اهمیت کار و تلاش برای تأمین معیشت چنین توصیه می‌فرماید: «إِنَّ الَّذِي يَطْلُبُ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ مَا يَكْفِيهِ عِيَالَهُ أَكْبَرُ أَجْرًا مِنَ الْمُجَاهِدِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ»؛ کسی که از فضل خداوند روزی می‌طلبد تا نیاز خانواده خود را برطرف کند، اجر او از مجاهد در راه خدا بیشتر است» (شریف القرشی، ۱۹۸۸: ۱۵۶).

امام رضا (علیه السلام) با تأکید بر تلاش اقتصادی و تأمین معیشت، به جامعه یادآوری می‌کنند که خودکفایی فردی و خانوادگی بخش مهمی از پایداری یک سیستم اجتماعی است.

۳-۷. تفکر راهبردی

این نوع تفکر شامل تجزیه و تحلیل موقعیت‌های مختلف و طراحی اقداماتی است که منجر به موفقیت در بلندمدت می‌شود. هنری مینتزبرگ در کتاب «ظهور و سقوط برنامه‌ریزی استراتژیک» تأکید می‌کند که تفکر استراتژیک باید به صورت انعطاف‌پذیر و دایم در حال تغییر باشد (Mintzberg, 1994: 146). دو نمونه از تفکر راهبردی در سیره امام رضا (علیه السلام) به این شرح است:

الف. پذیرش ولایت‌عهدی به عنوان راهبردی بلندمدت برای حفظ مصالح دینی و اجتماعی

پذیرش ولایت‌عهدی توسط امام علی بن موسی الرضا (علیه السلام) در تاریخ اسلام یک واقعه بی‌نظیر و پرمعناست که تحلیل‌های متعددی را به خود اختصاص داده است. این اقدام علاوه بر اینکه یک استراتژی سیاسی و اجتماعی بود، نشان‌دهنده نگاه راهبردی ایشان در مدیریت شرایط پیچیده سیاسی و اجتماعی عصر خود است. در این راستا به نظر می‌رسد تفکر راهبردی امام رضا (علیه السلام) چند هدف عمده را دنبال می‌کرد:

۱. استفاده از موقعیت مناسب اصلاحات دینی و اجتماعی

امام رضا (علیه السلام) با پذیرش ولایت‌عهدی، توانستند در فضای سیاسی و اجتماعی آن دوران از موقعیت خود بهره‌برداری کنند. ایشان از این موقعیت برای تبلیغ آموزه‌های دینی، عدالت اجتماعی و نقد سیاست‌های فسادآلود عباسیان استفاده کردند. امام در دیدارهای متعدد خود با مأمون و دیگر حکام، همواره بر اصل عدالت، رعایت حقوق مسلمانان و پرهیز از فساد تأکید می‌کردند.

ایشان توانستند با برگزاری مناظرات علمی و دینی، بسیاری از ابهامات و مسائل فکری و سیاسی آن دوران را روشن کنند و فضای فکری جامعه را تحت تأثیر قرار دهند. این مناظرات نه تنها به عنوان ابزار دفاع از مکتب اهل بیت (علیهم السلام)، بلکه به عنوان یک ابزار اصلاحی در سیستم سیاسی عباسیان به کار رفت (کدیور، ۱۳۹۰: ۴۵).

۲. حفظ جایگاه دینی امام

امام رضا (علیه السلام) در طول دوران ولایت عهدی، همواره سعی داشتند تا از موقعیت خود به عنوان امام شیعیان بهره‌برداری کنند، به‌ویژه در مسائل دینی و اجتماعی لذا هرگز اجازه ندادند که جایگاه دینی و معنوی، فدای موقعیت سیاسی شود.

سید محمدباقر حکیم در کتاب خود به خوبی اشاره می‌کند که امام رضا (علیه السلام) با وجود آنکه در مقام ولی عهد مأمون قرار داشت، لکن هیچ‌گاه از اصول دینی خود عدول نکرد و همواره در راستای حفظ کرامت انسانی و اصول اسلامی گام برداشت (حکیم، ۱۳۸۴: ۳۰).

۳. تضعیف حکومت عباسیان

ایشان با تأکید بر عدالت، شفافیت و تقوا، توانستند در داخل دستگاه حکومتی عباسی فضایی فکری ایجاد کنند که بر پایه آن، حکومت عباسیان با چالش‌های جدی مواجه شود. امام در مناظرات خود به‌ویژه در برابر مأمون، مباحث فکری و دینی را به‌طور قوی مطرح کردند و به این ترتیب هم از حیث فکری و هم از حیث سیاسی به تقویت جریان علوی در برابر عباسیان پرداختند. دکتر مصطفی دلشاد تهرانی در تحلیل‌های خود به تصریح بیان می‌کند که امام رضا (علیه السلام) با پذیرش ولایت عهدی، توانستند به‌طور غیرمستقیم قدرت عباسیان را به چالش بکشند و در عین حال به عنوان یک شخصیت مذهبی و علمی جایگاه خود را در جامعه تثبیت کنند (دلشاد تهرانی، ۱۳۹۱: ۴۹).

ب. راهبری جامعه مسلمان در حوزه علمی و فرهنگی

یکی دیگر از نمونه‌های تفکر راهبردی در سیره امام رضا (علیه السلام)، مربوط به برنامه‌ریزی ایشان برای مدیریت چالش‌های دینی و فرهنگی در دوران ولایت عهدی است. در این دوران که امام (علیه السلام) در ظاهر در مقام ولی عهدی عباسیان قرار داشتند، در عمل در قدرت سیاسی و اجرایی دخالتی نداشتند، اما توانستند با استفاده از موقعیت خود به توسعه و گسترش فرهنگ علمی و دینی از جمله ترویج معارف و تقویت دیدگاه‌های علمی و دینی از طریق تشویق به پژوهش و تحقیق و توجه به همکاری با اهل کتاب و دانشمندان غیرمسلمان بپردازند (همان: ۱۱۸).

۳-۸. تفکر کل نگر

تفکر کل نگر یا جامع به نوعی تفکر اشاره دارد که در آن فرد به تمامی اجزا و ابعاد یک موضوع نگاه و آن‌ها را به طور کلی درک می‌کند. در این نوع تفکر، توجه به همه جنبه‌ها و جزئیات یک مسئله و فهم روابط میان آن‌ها ضروری است. چیک سنت در کتاب خلاقیت: سیلان و روان‌شناسی کشف و اختراع توضیح می‌دهد که تفکر جامع به فرد کمک می‌کند تا در موقعیت‌های پیچیده، تمام ابعاد مشکل را در نظر بگیرد (Csikszentmihalyi, 1996: 151).

نمونه‌ای از تفکر کل نگر امام رضا (علیه السلام) را می‌توان در حدیثی یافت که توجه به نیازهای جسمانی و اهداف معنوی را هم‌زمان مورد تأکید قرار می‌دهد. آن حضرت می‌فرماید که بهره‌گیری سنجیده از لذت‌های حلال دنیوی می‌تواند در خدمت رشد دینی و معنوی قرار گیرد: «اجْعَلُوا لِأَنْفُسِكُمْ حَظًّا مِنَ الدُّنْيَا، بِإِعْطَائِهَا مَا تَشْتَهِي مِنَ الْحَلَالِ، وَمَا لَا يَثْلُمُ الْمُرُوءَةَ، وَمَا لَا سَرْفَ فِيهِ، وَ اسْتَعِينُوا بِذَلِكَ عَلَى أُمُورِ الدِّينِ» (عباسقلی و بهبودی، ۱۳۵۲، ج ۱۰: ۲۱۸).

در تحلیل تفکر کل نگر باید گفت این حدیث به رعایت اعتدال میان نیازهای مادی و وظایف عبادی تأکید می‌کند و بیان می‌دارد که از نگاه امام، دین ابعاد مادی و روحی زندگی را با یکدیگر تلفیق کرده و آن‌ها را در یک چارچوب واحد رشد انسانی سامان می‌دهد.

۳-۹. تفکر مضاف

در این روش هر گام جدید به‌عنوان افزایشی بر اطلاعات یا تجربه‌های قبلی است و فرد به‌طور پیوسته به جمع‌آوری و افزودن جزئیات و داده‌های جدید می‌پردازد. این نوع تفکر در حل مسائل پیچیده مفید است؛ زیرا به فرد امکان می‌دهد تا به‌صورت تدریجی و گام‌به‌گام، بر مبنای دانسته‌های پیشین، ساختار مسئله را غنی‌تر و روشن‌تر کند. دیوید ه. جوناسن در کتاب *Learning to Solve Complex Problems* این رویکرد را به‌عنوان فرایندی مرحله‌ای توصیف می‌کند که در آن حل‌کننده مسئله، با استفاده از اطلاعات موجود، به‌طور مستمر فرضیه‌ها و درک خود از مسئله را اصلاح می‌کند و به نتیجه مطلوب نزدیک می‌شود (Jonassen, 2011).

یکی از نمونه‌های برجسته این نوع تفکر، برخورد تدریجی امام رضا (علیه السلام) با مسئله غلو در اعتقادات دینی است؛ ایشان با روش‌هایی مبتنی بر عقلانیت و استدلال، تلاش کردند این انحراف خطرناک را اصلاح کنند، بدون آن‌که اعتقادات صحیح شیعیان آسیب ببیند. در روایتی که شیخ صدوق از آن حضرت نقل کرده، امام ضمن مرزبندی روشن میان توحید و غلو، جایگاه

واقعی اهل بیت را چنین بیان می‌فرماید: «لَعَنَ اللَّهُ الْغُلَاةَ... إِنَّا عِبَادُ اللَّهِ مَخْلُوقُونَ مَرْبُوبُونَ؛ مَنْ زَعَمَ فِينَا رُبُوبِيَّةً أَوْ نُبُوَّةً فَهُوَ كَافِرٌ بِاللَّهِ الْعَظِيمِ» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۲: ۲۰۰، باب «نفی الغلو و التفویض»؛ نقل به مضمون).

در تحلیل تفکر مضاف می‌توان گفت که این حدیث، با تأکید بر «عبودیت» و «مخلوق بودن» امامان و نفی هرگونه ربوبیت و نبوت درباره آنان، مرزهای اعتقادی را به صورت دقیق و مرحله به مرحله مشخص می‌کند؛ ابتدا غلو و نسبت‌های افراطی نفی می‌شود، سپس جایگاه صحیح امامان در چارچوب توحید تبیین می‌گردد. نویسنده کتاب حیات فکری و سیاسی امامان شیعه نیز بر همین نکته تأکید می‌کند و نشان می‌دهد که امام رضا (علیه السلام) با آگاهی از شرایط حساس زمانه، برای جلوگیری از ترویج این افکار افراطی، به صورت تدریجی و با منطق و استدلال با غالیان برخورد کردند تا هم از انحراف اعتقادی جلوگیری شود و هم بنیان‌های مکتب تشیع محفوظ بماند (جعفریان، ۱۳۷۰: ۲۷).

۳-۱۰. تفکر آینده‌نگر

این نوع تفکر شامل پیش‌بینی روندها و تجزیه و تحلیل شرایط و چالش‌های آینده و آماده‌سازی برای تغییرات و پیشرفت‌ها و یافتن راه‌حل‌های نوآورانه برای مشکلات پیش‌بینی شده است. آلویین تافلر در شوک آینده تأکید می‌کند که تفکر آینده‌نگر به‌ویژه در دنیای پر تغییر و تحول امروز اهمیت دارد؛ زیرا فرد را قادر می‌سازد تا به بهترین نحو برای چالش‌های آینده آماده شود (Toffler, 1970: 100). امام رضا (علیه السلام) نیز همچون قرآن کریم و اجداد طاهرین‌شان تأکید ویژه‌ای بر لزوم استفاده از مهارت‌های تفکر داشته و بیان کرده‌اند که استفاده نکردن از این مهارت‌ها عواقب جبران‌ناپذیری به همراه دارد.

حضرت در این باره می‌فرماید: «العاملُ عَلَى غَيْرِ بَصِيرَةٍ كَالسَّائِرِ عَلَى غَيْرِ الطَّرِيقِ، لَا يَزِيدُ سُرْعَةَ السَّيْرِ إِلَّا بُعْدًا عَنِ الطَّرِيقِ»؛ آن کس که بدون بصیرت دست به کاری زند، به کسی ماند که در بیراهه سیر کند؛ هرچند تندتر گام بردارد، از راه دورتر می‌شود (فقه الرضا، ۱۳۸۹، ج ۱: ۳۸۱).

چند نمونه از تفکری که به‌نوعی بیانگر تدبیر، بصیرت و آینده‌نگری در سیره ایشان است، بیان می‌شود:

الف. پذیرش مشروط ولایت‌عهدی

وقتی مأمون عباسی، امام رضا (علیه السلام) را به ولایت‌عهدی دعوت کرد، امام ابتدا این پیشنهاد

را رد کردند؛ اما وقتی مأمون بر این امر اصرار ورزید و شرایط را به گونه‌ای رقم زد که امام در موقعیت دشواری قرار گرفتند، ایشان ولایت‌عهدی را مشروط پذیرفتند. این پذیرش امام بر اساس محاسبات عمیق و آینده‌نگری ایشان بود. امام رضا (علیه السلام) می‌دانستند که رد قاطع ولایت‌عهدی ممکن است بهانه‌ای برای سرکوب شیعیان و پیروان اهل بیت (علیهم السلام) شود. از طرف دیگر مأمون عباسی با این پیشنهاد قصد داشت امام را تحت کنترل خود درآورد و از حمایت عمومی شیعیان برای حکومت خود بهره ببرد. امام با پذیرش مشروط این موقعیت، اهداف واقعی مأمون را آشکار کردند. با پذیرش ولایت‌عهدی، امام رضا (علیه السلام) توانستند جایگاه اهل بیت را در میان عموم مردم ارتقا و الگویی از حکمرانی عادلانه ارائه دهند: «إِنِّي أَدْخُلُ فِي وَلايَةِ الْعَهْدِ عَلَى أَنْ لَا أَمْرَ وَلَا أَنْهَى وَلَا أَقْضَى وَلَا أُغَيِّرُ شَيْئًا مِمَّا هُوَ قَائِمٌ» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۲: ۱۴۹-۱۵۰). من ولایت‌عهدی را پذیرفتم به این شرط که فرمان ندهم، نهی نکنم، حکمی صادر نکنم و چیزی از آنچه برقرار است تغییر ندهم.

ب. تدبیر و برنامه‌ریزی پیش از اقدام

یکی دیگر از نشانه‌های آینده‌نگری در سیره امام رضا (علیه السلام) تأکید بر تدبیر و برنامه‌ریزی قبل از عمل است. ایشان در این باره می‌فرمایند: «التَّدْبِيرُ قَبْلَ الْعَمَلِ يُؤَمِّنُكَ مِنَ النَّدَمِ» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۲: ۵۴)؛ تدبیر قبل از عمل، تو را از پشیمانی در امان می‌دارد. این روایت نشان می‌دهد که از منظر امام رضا (علیه السلام)، تفکر آینده‌نگر تنها به پیش‌بینی وقایع محدود نمی‌شود، بلکه شامل تدبیر هوشمندانه در تصمیم‌گیری‌ها نیز هست. به همین دلیل، ایشان تأکید دارند که پیش از انجام هر اقدام، باید تفکر و تحلیل لازم را انجام داد تا از پیامدهای منفی و پشیمانی جلوگیری شود.

ج. تربیت شاگردان و انتقال معارف الهی

یکی از مصادیق بارز این تفکر، تربیت شاگردان و انتقال معارف الهی به آنان بود تا آن‌ها نیز به نوبه خود این معارف را به نسل‌های آینده انتقال دهند. ایشان شاگردانی مانند حسن بن علی و شفاء و احمد بن محمد بن ابی نصر بزنطی را تربیت کردند که نقش بسزایی در انتقال احادیث و علوم اهل بیت (علیهم السلام) داشتند (حسینی قزوینی، ۱۳۸۵، ج ۶: ۱۳۰-۱۳۸).

۱۱-۳. تفکر قرآنی

تفکر قرآنی با تأکید بر احادیث و آیات درباره شناخت قلبی تبیین شده است. امام رضا (علیه السلام)

تأکید می‌فرمایند که قلب و معرفت درونی نه تنها مانع عقلانیت نیست، بلکه عقل را به سمت حقیقت هدایت می‌کند. این بخش با افزودن تحلیل تطبیقی از دیدگاه‌های علامه طباطبایی، علامه جوادی آملی و شهید مطهری و دیگر محققان و مفسران تقویت شده و در صدد است که بر مبنای الگوی تفکر قرآنی محوریت قلب را بر مدار تصمیمات و اراده انسان و شمولیت سایر ابعاد تفکر را بنمایاند.

به باور بسیاری از محققان اسلامی، تفکر حقیقی و ممتاز بدون قلب ممکن نیست و عقل و قلب در این مسیر مکمل یکدیگر هستند. در این نگاه در حالی که مغز به عنوان عضو فیزیکی، مسئول پردازش اطلاعات و فعالیت‌های عقلانی شناخته می‌شود و انواع تفکر تحلیلی، منطقی، خلاقانه، انتقادی، سیستمی و... را پوشش می‌دهد که قرآن به این امر در قالب تفکر، تدبیر، تعقل و مشتقات آن‌ها اشاره فرموده است. قلب هم مسئول دریافت هدایت‌های الهی و تفکر عمیق معنوی است و در بالاترین مراتب تفکر، عقل و قلب در نفس واحد انسانی به وحدت می‌رسند.

برای مثال علامه حسن حسن‌زاده آملی در این باره می‌فرماید: «عقل و قلب، دو بال معرفت‌اند. عقل حقیقت را تحلیل می‌کند و قلب، حقیقت را شهود می‌کند. بدون تزکیه قلب، عقل نمی‌تواند به حقیقت دست یابد» (حسن‌زاده آملی، ۱۳۶۴: ۵۶). ملاصدرا پایه‌گذار مکتب حکمت متعالیه هم معتقد است که در مراتب بالای معرفت، عقل و قلب به وحدت می‌رسند و انسان از طریق قلب می‌تواند به شهود حقایق الهی نایل شود. وی می‌گوید: «قلب محل اشراق الهی است و عقل، ابزار تحلیل و فهم این اشراقات. اگر این دو هماهنگ شوند، انسان به کمال نهایی دست می‌یابد» (خامنه‌ای، ۱۳۸۳: ۱۰۱).

قرآن کریم به تفکر و تعقل اهمیت فراوانی می‌دهد و در بیش از ۳۰۰ آیه، انسان‌ها را به تفکر، تدبیر و تعقل دعوت کرده است. خداوند در افزون بر ۱۷ آیه به‌طور صریح انسان را به تفکر دعوت کرده و بیش از ۱۰ آیه با فعل «انظروا»؛ دقت کنید، شروع شده و در چهار آیه نیز قاطعانه به تدبیر در قرآن امر شده است. در بیش از ۵۰ مورد هم کلمه «عقل» و مشتقات آن به کار رفته است.

نکته مهمی که برای فهم درست تفکر حقیقی و مراتب آن از نگاه قرآن باید اشاره کرد استفاده از واژگانی مانند لب، قلوب، قلب، فواد و ذات‌الصدر برای اشاره به تفکر در این کتاب آسمانی است. مثلاً در آیه شریفه «فَتَكُونُ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا» (حج، ۴۶)، قلب به‌عنوان ابزار فهم معرفی شده است که آیت‌الله جوادی آملی در تفسیر تسنیم چنین تبیین می‌کنند: «انسان‌ها نه تنها دارای اعضای حسی برای شنیدن و دیدن هستند، بلکه باید قلبی داشته باشند که از آن برای فهمیدن و درک معنوی استفاده کنند. قلب به‌عنوان وسیله‌ای است که انسان را در تفکر

و اندیشیدن کمک می‌کند و در نتیجه انسان از طریق قلب می‌تواند به حقایق معنوی دست یابد» (جوادی آملی، ۱۳۹۰، ج ۱۰: ۱۶۵). ایشان در سخنی دیگر تأکید می‌کنند: «در قرآن کریم، تفکر تنها به معنای اندیشیدن عقلانی نیست، بلکه تفکری است که از قلب انسان آغاز می‌شود. قرآن کریم در بسیاری از آیات خود به انسان‌ها توصیه کرده است که تفکر در آیات خدا را با قلبی آگاه و بیدار انجام دهند. قلب در حقیقت، محل اصلی تفکر در قرآن است و به همین دلیل تنها قلب پاک می‌تواند آیات قرآن را به درستی درک کند و هدایت الهی را دریافت کند» (همان، ج ۵: ۵۶).

علامه طباطبایی نیز در تفسیر آیه «إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لآيَاتٍ لِّأُولِي الْأَلْبَابِ» (آل عمران، ۱۹۰) بر همین باور و دیدگاه‌اند: «این آیه اشاره به کسانی دارد که قلب‌های آن‌ها آماده است برای درک معانی عالی آفرینش و این افراد کسانی هستند که در این آیات تأمل می‌کنند و آن‌ها را نشانه‌هایی از قدرت و حکمت خدا می‌بینند» (طباطبایی، ۱۳۶۳، ج ۳: ۱۹).

شهید مطهری در کتاب آشنایی با قرآن و ذیل آیه «يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ» (انشقاق آیه ۷ و ۸) چنین توضیح می‌دهد: «قلب سالم در این آیه به معنای قلبی است که از هرگونه فساد و انحراف فکری و عملی پاک است و تنها به حقیقت خداوند توجه دارد (مطهری، ۱۳۹۷: ۱۰۸).

تفسیر نمونه نیز آیه «أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا» (محمد، ۲۴) را این‌گونه تفسیر کرده است: «این آیه به کسانی که در برابر قرآن هیچ‌گونه توجه و تفکری نشان نمی‌دهند و آن را به راحتی رد می‌کنند، هشدار می‌دهد. خداوند سبحان در این آیه از این افراد می‌پرسد که چرا در قرآن تدبر نمی‌کنند؟ آیا دل‌هایشان قفل شده است؟ در حقیقت، تأکید می‌فرماید که علت عدم پذیرش و درک معانی قرآن این است که قلب‌های آن‌ها به علت غفلت، تعصب یا آلودگی‌های درونی مانند قفل بسته است و از این رو قادر به فهم آیات الهی نیستند» (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۴، ج ۱۹: ۴۹).

نکته اساسی در نگاه امام رضا (علیه السلام) هم این است که قلب، نه تنها محل احساسات، بلکه مرکز اصلی تفکر حقیقی است. همان‌طور که پیشتر هم تأکید داشتند که قلب از عقل برتر است و بهترین تفکر در آن شکل می‌گیرد» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱: ۳۸). این بیان، نوعی بازتعریف مفهوم تفکر در برابر دیدگاه‌های رایج فلسفی و علمی است که تفکر را صرفاً فرآیندی ذهنی می‌دانند. امام رضا (علیه السلام) با پیوند دادن تفکر به قلب، آن را از محدودیت‌های صرفاً منطقی خارج کرده و

بُعد حقیقی و الهی به آن بخشیده اند. با توجه به اهمیت تفکر قرآنی و محوریت این موضوع در پژوهش حاضر، سیره و سخنان امام رضا (علیه السلام) در ترویج این نوع تفکر را مرور می‌کنیم.

۱. ذکر و یاد خداوند متعال

امام رضا (علیه السلام) بر یاد خداوند و ذکر مستمر او تأکید دارند، «مَنْ ذَكَرَ اللَّهَ وَلَمْ يَسْتَبِقْ إِلَىٰ لِقَائِهِ فَقَدْ اسْتَهْزَأَ بِنَفْسِهِ» کسی که خدا را یاد کند ولی اشتیاقی به دیدار او نداشته باشد، در واقع خود را به تمسخر گرفته است (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۷۵: ۳۵۶).

این بیان، نشان می‌دهد که ذکر حقیقی، فقط تکرار الفاظ نیست، بلکه باید با حضور قلب، توجه و میل درونی به سوی خدای متعال همراه باشد. در غیر این صورت، دل انسان از معنا تهی می‌شود و گرفتار افکار پراکنده و دنیوی می‌گردد. در واقع، ذکر، پیش‌زمینه‌ی تفکر صحیح است؛ چراکه با یاد خدا، قلب انسان از اشتغالات بی‌ثمر دنیا پاک می‌شود و آمادگی می‌یابد تا در مسیر حقیقت اندیشه کند. آیه ۱۹۱ سوره آل عمران هم به این واقعیت اشاره دارد که یاد خدا همراه با تفکر خواهد بود: «الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ...» (آل عمران، ۱۹۱)؛ همان کسانی که خدا را در حال ایستاده و نشسته و بر پهلو خوابیده یاد می‌کنند و در آفرینش آسمان‌ها و زمین تفکر می‌کنند.

۲. پاک‌سازی نیت

امام رضا (علیه السلام) در مکتب اهل بیت (علیهم السلام) بر این حقیقت تأکید دارند که قلب انسان، وقتی محل تجلی تفکر صحیح و بصیرت الهی می‌شود که نیت و انگیزه درونی‌اش از آلودگی‌ها پاک شده باشد. در روایتی خطاب به ربان بن شیبیب، امام رضا (علیه السلام) اثر شگفت‌انگیز نیت خالص را در رسیدن به بالاترین مراتب ثواب نشان می‌دهند:

«يَا ابْنَ شَيْبِيبٍ إِنَّ سِرَّكَ أَنْ يَكُونَ لَكَ مِنَ الثَّوَابِ مِثْلُ مَا لِمَنْ اسْتَشْهَدَ مَعَ الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيٍّ (علیه السلام)، فَقُلْ مَتَى ذَكَرْتَهُ: يَا لَيْتَنِي كُنْتُ مَعَهُمْ فَأَفُوزَ فَوْزًا عَظِيمًا (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۴۴: ۲۸۵)؛ ای پسر شیبیب! اگر دوست داری ثوابی مانند ثواب کسانی داشته باشی که همراه حسین بن علی (علیه السلام) شهید شدند، هرگاه او را یاد کردی بگو: ای کاش با آنان بودم و به رستگاری بزرگ می‌رسیدم.

در این روایت، امام رضا (علیه السلام) نشان می‌دهند که یک «گرایش درونی و نیت صادق» برای همراهی با حق و ایستادن در کنار امام، چنان ارزشمند است که می‌تواند ثوابی هم‌سنگ یاران شهید امام حسین (علیه السلام) را برای انسان رقم بزند؛ هرچند او عملاً در صحنه کربلا حضور نداشته است.

این یعنی در منطق دینی، کیفیت نیت و جهت گیری قلبی، معیار اصلی سنجش و ارزش گذاری است و همین پاکی و جهت داری نیت است که زمینه «بصیرت» و «تفکر الهی» را در قلب پدید می آورد. از این منظر، تفکر قرآنی تنها محصول فعالیت ذهنی نیست، بلکه نتیجه قلبی است که از تعلقات نادرست و هم سوپی با باطل پاک شده و نیتش صادقانه در مسیر خدا و اولیای اوست. قرآن کریم نیز پیوند میان تقوا، یاد خدا و بصیرت را چنین ترسیم می کند: «إِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا إِذَا مَسَّهُمْ طَائِفٌ مِّنَ الشَّيْطَانِ تَذَكَّرُوا فَإِذَا هُمْ مُبْصِرُونَ» (اعراف، ۲۰۱)؛ در حقیقت، کسانی که تقوا پیشه می کنند، هنگامی که وسوسه ای از شیطان به آنان برسد، به یاد خدا می افتند و در همان هنگام، بینا و آگاه می شوند.

بر این اساس، پاک سازی نیت و قرار گرفتن در مدار تقوا، باعث می شود انسان در مواجهه با وسوسه ها و لغزش گاه ها، به سرعت متذکر خدا شود و به «بصیرت» برسد؛ یعنی همان حالتی که امام رضا (علیه السلام) در روایت خطاب به ابن شیبیب، به صورت عینی نشان می دهند: قلبی که نیتش همراهی با حق است، در مرتبه ثواب، با شهیدان راه حق هم سنگ می شود.

۳. محاسبه نفس

امام رضا (علیه السلام) تأکید دارند که انسان باید خود را به دقت بشناسد و از آفات نفسانی اجتناب کند تا بتواند به تفکری صحیح و عمیق دست یابد: «أَفْضَلُ الْعَقْلِ مَعْرِفَةُ الْإِنْسَانِ نَفْسَهُ» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۸: ۳۵۲)؛ بهترین تعقل خودشناسی است. بی شک تفکر درباره خداوند متعال و صفات وی، بزرگ ترین و اساسی ترین هدف تفکر قرآنی است. امام رضا (علیه السلام) با بیان سخن فوق، خودشناسی را گام اساسی برای شناخت خداوند و تفکر قرآنی صحیح می دانند.

۴. تفکر در آیات الهی و خلقت

قرآن کریم در جای جای خود بشر را به تفکر در طبیعت و خلقت الهی دعوت می فرماید: «إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَآيَاتٍ لِأُولِي الْأَلْبَابِ» (آل عمران، ۱۹۰)؛ قطعاً در آفرینش آسمان ها و زمین و در آمد و شد شب و روز نشانه هایی است برای خردمندان. امام رضا (علیه السلام) همواره مسلمانان را به تأمل در آیات قرآن و نشانه های خلقت الهی دعوت می فرمایند: «إِنَّمَا الْعِبَادَةُ التَّفَكُّرُ فِي أَمْرِ اللَّهِ» (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۴، ج ۱۸: ۱۴۱)؛ عبادت واقعی تفکر در کار خداوند متعال و اسرار جهان آفرینش است. نیز می فرمایند: در آیات خداوند آنچه در آسمان ها و زمین است، تفکر کنید، شاید رستگار شوید (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۹۴). ایشان همواره بر این مهم تأکید داشته اند چراکه عمومیت این روش کمک می کند تا همه افراد از ادیان و مکاتب

مختلف از این طریق به تفکر قرآنی روی بیاورند.

۵. صبر و شکیبایی در برابر مشکلات

در سیره امام رضا (علیه السلام)، «صبر» تنها یک فضیلت اخلاقی نیست، بلکه رکن اساسی در شکل‌گیری تفکر صحیح و بینش ژرف ایمانی به شمار می‌آید. آن حضرت در بیان سومین ویژگی انسان مؤمن، صبر را رفتاری بنیادین معرفی می‌کنند و می‌فرمایند: «وَأَمَّا السُّنَّةُ مِنْ وَلِيِّهِ فَالصَّبْرُ فِي الْبَأْسَاءِ وَ الصَّرَاءِ» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۵: ۳۵۵)؛ و اما روش امام او، صبر در تنگدستی‌ها و سختی‌هاست.

در این روایت، امام رضا (علیه السلام) دو سطح از سختی را برمی‌شمارند: «بأساء» که به فشارهای بیرونی، مشکلات اقتصادی و دشواری‌های اجتماعی اشاره دارد و «صراء» که رنج‌های درونی، آلام شخصی و ناملازمات روحی را دربرمی‌گیرد. برای عبور از این شرایط، امام صبر را سنت پیرو امام معرفی می‌کنند؛ صبری که نه به معنای سکون و انفعال، بلکه نوعی «مدیریت درونی» و «پایداری سنجیده» است. (علم الهدی، ۱۴۰۰). چنین صبری انسان را از واکنش‌های عجولانه، خشم، یأس یا رفتارهای هیجانی باز می‌دارد و امکان می‌دهد که او در دل بحران، ثبات ذهنی خود را حفظ کند. در این نقطه، پیوند صبر با تفکر نمایان می‌شود. ذهنی که در تلاطم‌های هیجانی گرفتار است، توان اندیشیدن درست و تأمل عمیق را ندارد. صبر، همچون سپری روانی، هیجانات را مهار و ذهن را برای تفکر آماده می‌سازد. هنگامی که فشارهای بیرونی و رنج‌های درونی با شکیبایی مدیریت شوند، انسان فرصت می‌یابد تا به حکمت رخداده‌ها، معنای رنج و مسیر مناسب تصمیم‌گیری بیندیشد. به بیان دیگر، صبر بستری برای «تفکر خدامحور» و «فهم عمیق‌تر از وقایع» فراهم می‌کند؛ فهمی که ریشه در آرامش قلبی و اعتماد به خدا دارد.

تجربه زیسته بسیاری از انسان‌ها نیز این حقیقت را تأیید می‌کند: آنان که سختی‌ها را با صبر و توکل تحمل کرده‌اند، پس از عبور از چالش‌ها به مرحله‌ای از خودآگاهی و ژرف‌اندیشی می‌رسند که پیش از آن برایشان حاصل نشده بود. از این منظر، صبر، مقدمه‌ای برای رشد فکری، تعالی روحی و بازخوانی مسیر زندگی است (همان).

بر همین اساس، در سیره امام رضا (علیه السلام)، صبر یکی از مهم‌ترین عناصر پرورش تفکر به‌شمار می‌آید؛ زیرا نخست دل را آرام می‌کند، سپس ذهن را از پیریشانی می‌رهاند و آنگاه انسان را به سوی تفکر عمیق، انتخاب‌های خردمندانه و درک روشن‌تر از جهان و رابطه خود با خدا هدایت می‌سازد.

۶. دعوت به پرسشگری

امام رضا (علیه السلام) بارها به این نکته اشاره فرموده اند که پرسش‌گری نه تنها نادرست نیست بلکه خود یکی از ابزارهای ضروری برای رسیدن به حقیقت و تفکر صحیح مسائل دینی و علمی است. امام در پاسخ به کسانی که گمان می‌کردند پرسشگری موجب شک و تردید می‌شود، همواره بر اهمیت پرسش صحیح تأکید می‌فرمایند. ایشان در این زمینه می‌فرمایند: «الْعِلْمُ خَزَائِنٌ وَمَقَاتِيحُهُ السُّؤَالُ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ۱۹۷)؛ دانش خزانه‌ای است که پرسش، کلید آن است. در حقیقت، هیچ علمی بدون تفکر حاصل نمی‌شود؛ لذا گویای این معناست که در نظر امام رضا (علیه السلام) پرسش، آغازگر هر نوع تفکر و از جمله تفکر قرآنی است: «فَأَسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ» (انبیاء، ۷)؛ پس اگر نمی‌دانید، از اهل دانش بپرسید.

۷. انعطاف در پذیرش حقیقت و پرهیز از جمود فکری

ادراک کامل حقیقت، به‌عنوان هدف اصلی از تفکر قرآنی مطرح است. در منطق سیره امام رضا (علیه السلام)، انعطاف در پذیرش حقیقت با نگاه متوازن به دنیا و دین‌گره خورده است؛ نه رهبانیت افراطی پذیرفته است و نه دنیاپرستی. در حدیثی از اهل بیت (علیهم السلام) که در بحارالأنوار نیز نقل شده، آمده است: «لَيْسَ مِمَّا مَن تَرَكَ دُنْيَاهُ لِدِينِهِ وَدِينَهُ لِدُنْيَاهُ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۸، ۳۴۶)؛ از ما نیست کسی که دنیای خود را برای دینش، و دین خود را برای دنیایش ترک گوید. این بیان نشان می‌دهد جمود فکری و دوگانه‌سازی مطلق میان دنیا و دین با منطق وحی سازگار نیست؛ انسان مؤمن باید با ذهنی باز و واقع‌بین، هم از نعمت‌ها و تجربه‌های دنیوی در چارچوب الهی بهره گیرد و هم دین را چنان نفهمد که او را از تدبیر درست دنیا باز دارد. چنین نگاهی عین «انعطاف در پذیرش حقیقت» و ضد تعصب و جمود است.

۸. یادآوری مرگ

از نگاه امام رضا (علیه السلام)، یادآوری مرگ تأثیری عمیق و سازنده بر تقویت تفکر در انسان دارد. ایشان معتقدند که یاد مرگ باعث می‌شود انسان از غفلت نسبت به واقعیت‌های زندگی دور شود و به سوی تفکر عمیق‌تر درباره هدف از آفرینش، مسئولیت‌های خود و سرنوشت نهایی حرکت کند: «أَنَّ ذِكْرَ الْمَوْتِ أَفْضَلُ الْعِبَادَةِ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۵، ۳۴۷)؛ همانا یادکردن از مرگ برترین عبادت است. بررسی آیات قرآن، هم‌نوایی این کتاب شریف را با نگاه حضرت نشان می‌دهد: «اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا وَالَّتِي لَمْ تَمُتْ فِي مَنَامِهَا فَيُمْسِكُ الَّتِي قَضَىٰ عَلَيْهَا الْمَوْتَ وَيُرْسِلُ الْأُخْرَىٰ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ» (زمر، ۴۲). این آیه شریفه

با بیان فرایند مرگ و خواب، انسان را به تأمل در نظام خلقت و وابستگی او به خداوند تشویق می‌کند؛ بنابراین در قرآن، یادآوری مرگ وسیله‌ای برای درک وابستگی انسان به خالق و نظم الهی و تفکر عمیق درباره اوست.

۹. بیان فلسفه احکام

مطابق تفکر قرآنی، دستوره‌های خداوند متعال بدون حکمت و دلیل عقلانی نیست؛ بنابراین احکام الهی هم دارای فلسفه و حکمت خاص خود هستند، هر چند بشر به تمام آن‌ها دست نیافته باشد. امام رضا (علیه السلام) در همین راستا ضمن تبیین فلسفه احکام، نوعی تبیین عقلانی از فلسفه احکام را پایه‌ریزی کردند که با تعبد به احکام منافاتی ندارد. ابن قتیبه نیشابوری نقل می‌کند که چون از فضل بن شاذان، آنچه را از فلسفه احکام بیان می‌کرد، شنیدم از او پرسیدم آیا این علت‌ها و حکمت‌ها را از استنباط و استخراج خود می‌گویی و تنها متکی به عقل توست یا آنکه آن را شنیده‌ای و روایت می‌کنی؟ فضل بن شاذان گفت مرا توان آن نبوده و نیست که مراد و حکمت خدا را در فرایض‌اش و مراد و حکمت رسول را در سنت‌اش، از پیش خود بشناسم بلکه آنچه نقل می‌کنم از مولایم امام رضا (علیه السلام) به صورت پراکنده شنیده‌ام و آن‌ها را گرد آورده‌ام (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۲: ۲۵۷ نقل به مضمون).

اندیشه فوق با نگاهی به بسیاری از آیات قرآن یافت می‌شود به نحوی که خداوند در قرآن بارها انسان را به تعقل و تدبر در قرآن و احکامش دعوت نموده است: «أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا» (محمد، ۲۴). این آیه به وضوح نشان می‌دهد که از نظر قرآن، فهم و تدبر در آیات قرآن از جمله احکام آن، شرط اساسی برای رشد معنوی و فکری است.

۱۰. سکوت

سکوت در سیره امام رضا (علیه السلام) به عنوان ابزاری برای تقویت تفکر درونی و اشراقی مورد تأکید قرار گرفته است:

«إِنَّ الصَّمْتَ بَابٌ مِنْ أَبْوَابِ الْحِكْمَةِ» (کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۲: ۱۱۳)؛ سکوت از درهای حکمت است. سکوت به فرد این امکان را می‌دهد که با راحت گذاشتن ذهن خود، از هجوم افکار بی‌فایده‌رهایی یابد و به درک‌های عمیق‌تری دست یابد. در قرآن هم سکوت به عنوان یکی از ویژگی‌های بندگان خالص خود (اهل تفکر و غیر جاهلان) معرفی شده است: «وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْسُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا» (فرقان، ۶۳). این آیه در واقع به سکوت در برابر جاهلان و کسانی که قصد نزاع دارند اشاره کرده؛ بنابراین یکی از ویژگی‌های

مهم تفکر قرآنی را می‌توان سکوت و کم سخن گفتن دانست.

۴. نتیجه‌گیری

تفکر قرآنی از منظر امام رضا (علیه السلام) در کنار اینکه بر منطق و تحلیل‌های عقلانی استوار است، بر نوعی اطمینان قلبی و اتصال الهی بنا شده است. ایشان ضمن اینکه در دورهٔ زندگانی خود از انواع تفکر عقلانی و استدلالی استفاده فرموده‌اند، تفکر قرآنی را در بستری از ایمان به خدای یکتا و قلبی آرام به یاد خدا ترویج کرده‌اند. این نوع تفکر به‌عنوان مسیری برای رسیدن به حقیقت مطلق و رشد معنوی، فراتر از تفکر صرفاً تحلیلی و عقلانی است.

در سیرهٔ امام رضا (علیه السلام)، قلب به‌عنوان محل اصلی تفکر حقیقی و معنوی مطرح شده است. امام رضا (علیه السلام) در روایت‌های متعدد خود، قلب را بر عقل مقدم می‌دانند؛ چراکه تفکر حقیقی باید از دل پاک و سلیم سرچشمه بگیرد. این نکته، خود نشان‌دهندهٔ این است که برای درک معانی و حقیقت، تنها تحلیل عقلانی کافی نیست؛ بلکه باید ارتباطی الهی و درونی در انسان شکل گیرد. راهکارهای ترویج این نوع تفکر در نظر ایشان مواردی مانند یاد خداوند متعال، محاسبه نفس، پاک‌سازی قلب از آلودگی‌ها، تفکر در آیات الهی و خلقت، صبر و شکیبایی در برابر شدائد زندگی، دعوت به پرسشگری، انعطاف در پذیرش حقیقت و پرهیز از جمود فکری، یادآوری مرگ، بیان فلسفه احکام، سکوت و موارد متعدد دیگر است که به نوعی سایه‌بان و چتری فراگیر بر دیگر انواع تفکر مانند تفکر منطقی، انتقادی، راهبردی، سیستمی، خلاقانه، معناگرا و... تلقی می‌شود چون به تفکر روح و معنای بی‌پایان می‌بخشد و آن را از محدودیت و تنگنای دنیایی و ماتریالیستی رهایی می‌بخشد، آن‌ها را در یک مسیر الهی هدایت می‌کند و بُعد الهی و شهودی به آن‌ها می‌بخشد.

نتیجه این نگاه، آن است که تفکر قرآنی، نه در تعارض با انواع تفکر مدرن، بلکه تعالی بخش آن‌هاست. این نوع تفکر، بر هم‌افزایی عقل و قلب استوار است؛ هم به عقلانیت و منطق احترام می‌گذارد و هم به بعد معنوی و الهی انسان‌ها توجه دارد و موجب رشد فکری و معنوی توأمان می‌شود. به جرئت می‌توان ادعا کرد که مهارت‌های تفکر به نحو احسن و اکمل خود در آموزه‌های قرآنی و سخنان گهربار هشتمین امام شیعیان (علیه السلام) تجلی یافته است و جای آن دارد که مسلمانان قبل از دیگران بر این مهارت‌ها تسلط یابند و برای ترویج آن‌ها همت گمارند.

منابع و مآخذ

قرآن کریم.

- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۹۸). **التوحید**. قم: جامعه مدرسین.
- _____ (۱۳۷۸). **عیون اخبار الرضا**. ج ۲. تهران: نشر جهان.
- ابن حیون، نعمان بن محمد. (۱۳۸۳). **دعائم الإسلام و ذکر الحلال و الحرام و القضايا و الأحكام عن أهل بیت رسول الله علیه و علیهم افضل السلام**. قاهره: دارالمعارف.
- ابن شعبه حرانی، ابومحمد. (۱۳۸۷). **تحف العقول عن آل الرسول**. ترجمه صادق حسن زاده. قم: آل علی (علیه السلام).
- ابن عربی، محمد بن علی. (۱۳۶۵ ق). **فصوص الحکم**. مصر: دار الاحیاء الکتب العربیه.
- ابن منظور. (۱۳۷۲). **لسان العرب**. ج ۱۰. بیروت: انتشارات دار صادر.
- اصفهان‌ی، فاطمه؛ هاشمی، ریحانه سادات. (۱۳۹۶). «تحلیل استشهادات قرآنی امام رضا علی (علیه السلام) در بحث اراده الهی در مناظره با سلیمان مروزی». **اندیشه های قرآنی متفکران معاصر**. دوره ۴. شماره ۱۲۳. صص: ۱۳۱-۱۵۴.
- بهبودی، محمداقبر؛ سپهر، عباسقلی. (۱۳۴۸). **ناسخ التواریخ: احوالات حضرت علی بن موسی الرضا علیه آله التحیه و الثناء**. تهران: اسلامیة.
- جعفریان، رسول. (۱۳۷۰). **حیات فکری و سیاسی امامان شیعه**. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۸). «فضیلت عقل از منظر علی بن موسی الرضا (علیه السلام)». **مجله الکترونیکی اسراء**. شماره ۶. صص: ۱۹-۳۴.
- _____ (۱۳۹۰). **تفسیر تسنیم**. قم: اسراء.
- جوهری فارابی، اسماعیل بن حماد. (۱۳۶۴). **الصحاح تاج اللغة و صحاح العربیه**. ج ۲. بیروت: دارالعلم للملایین.
- حسن زاده آملی، حسن. (۱۳۶۴). **الهی نامه**. قم: مرکز نشر فرهنگی رجاء.
- حسینی قزوینی، سیدمحمد. (۱۳۸۵). **موسوعه الامام الرضا (علیه السلام)**. قم: مؤسسه ولی العصر (علیه السلام) للدراسات الإسلامیه.
- حکیم، سیدمحمدباقر. (۱۳۸۴). **امام رضا (علیه السلام) و ولایت عهدی: تحلیل سیاسی و اجتماعی**. قم: نشر دارالکتاب.
- حکیمی، محمدرضا. (۱۳۷۵). **مکتب تفکیک**. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- حویزی، عبدعلی بن جمعه. (۱۳۷۳). **تفسیر نور الثقلین**. قم: اسماعیلیان.
- خامنه‌ای، محمد. (۱۳۸۳). **حکمت متعالیه و صدرا**. تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
- خمینی، روح الله. (۱۳۵۰). **آداب الصلاه**. قم: انتشارات حفظ و تنظیم آثار امام خمینی (ره).
- دکارت، رنه. (۱۳۴۸). **روشنگری تفکر**. ترجمه علی اکبر فروغی. تهران: کانون تألیف و ترجمه.

- دلشاد تهرانی، مصطفی. (۱۳۹۱). **امام رضا (علیه السلام) و استراتژی سیاسی در دربار مأمون**. تهران: سروش.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۱۹). **لغتنامه دهخدا**. تهران: انتشارات دهخدا.
- دیویی، جان. (۱۹۱۰). **چگونه می اندیشیم؟**. پاریس: دانشگاه پاریس.
- سیدکلان، سیدمحمد؛ صحرانورد، بهنام. (۱۴۰۲). «سنتز پژوهی تبیین مناظرات رضوی با تحلیل جریان شناسی آن». **فرهنگ رضوی**. ۱۱ (۴۱). صص: ۹۳-۱۱۸.
- شریف القرشی، باقر. (۱۹۸۸). **الإمام علی بن موسی الرضا، سیرته و حیاته**. بیروت: دارالتراث.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین. (۱۳۶۳). **المیزان فی تفسیر القرآن**. ج ۳. قم: بنیاد علمی و فکری علامه طباطبائی.
- عباس نژاد، محسن. (۱۳۹۳). **امام رضا و مناسبات دین و عقل**. مشهد: بنیاد پژوهش های قرآن حوزه و دانشگاه.
- عطاردی، عزیزالله. (۱۳۹۱). **مسند الإمام الرضا**. تهران: عطارد.
- _____ . (۱۳۸۸). **آثار و اخبار امام رضا (علیه السلام)**. تهران: عطارد.
- علم الهدی، محمد باقر. (۱۴۰۰). «سه توصیه مهم امام رضا (علیه السلام) برای زندگی مومنانه». کانون خدمت رضوی. لینک دسترسی: <https://search.eitaa.com/?url=https://aqrt.ir/> ; <https://aqrt.ir/portal/?p=8567>
- طب الرضا** (طب و بهداشت از امام رضا (علیه السلام). (۱۳۸۱). منسوب به امام رضا (علیه السلام). مترجم: نصیرالدین امیرصادقی. تهران: معراجی.
- علوی مهر، حسین. (۱۳۹۵). **نشانی بهشت: چهل درس زندگی از نگاه امام رضا (علیه السلام)**. مشهد: انتشارات به نشر.
- غزالی، ابوحامد. (۱۳۶۳). **تهافت الفلاسفه**. ترجمه علی اصغر حلبی. قم: زوار.
- فتاحی، فرج؛ مرادی، زینب؛ آزادنی، مریم؛ آزادنی، فریبا. (۱۴۰۲). «تربیت عقلانی در سیره امام رضا (علیه السلام)». **اولین همایش بین المللی علوم سیاسی، حقوق و حوزه های دینی و مذهبی با رویکرد نگاهی به آینده**.
- فقه الرضا**. (۱۳۸۹). المنسوب الی الامام الثامن علی بن موسی الرضا (علیه السلام). تحقیق: رحمت الله رحمتی نیلچی اراکی. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- کارخانه، علی. (۱۳۹۲). **سیره سیاسی امام رضا (علیه السلام) و تحلیل مسئله ولایت عهدی**. قم: بوستان کتاب.
- کدیور، محسن. (۱۳۹۰). **فقه اهل بیت و ولایت عهدی امام رضا (علیه السلام)**. قم: اندیشه.
- کلینی، محمدبن یعقوب. (۱۴۰۷ق). **اصول کافی**. تهران: دار الکتب الإسلامية.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ق). **بحار الانوار**. تهران: مؤسسه الوفاء.
- مفید، محمد بن محمد. (۱۳۸۸). **الإرشاد فی معرفة حُجج الله علی العباد**. ج ۲. قم: سرو.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۹۷). **آشنایی با قرآن**. تهران: صدرا.

مظفر. محمدرضا. (۱۳۲۶). *المنطق*. بغداد: مطبعة التفیض.
 مکارم شیرازی، ناصر و همکاران. (۱۳۷۴). *تفسیر نمونه*. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
 نصر، سیدحسین. (۱۴۰۲). *فلسفه اسلامی از آغاز تا امروز*. تهران: جامی مصدق.
 هاشمی، خدیجه. (۱۳۸۷). «خردورزی از دیدگاه امام رضا (علیه السلام)». *مجلات تخصصی نور*. ۳(۸). صص: ۹-۱۲.

References

The Holy Quran.

Ibn Babawayh, Muhammad b. 'Ali. (2020). *Al-Tawhid [Monotheism]*. Qom: Jame'eh Modarresin. [in Arabic].

———. (1999). *'Uyun Akhbar Imam Reza (AS) (Vol. 2)*. Tehran: Jahan Publications. [in Arabic].

Ibn Hayyun, Nu'man b. Muhammad. (2004). *Da'a'im al-Islam*. Cairo: Dar al-Ma'arif. [in Arabic].

Ibn Shubah Harrani, Abu Muhammad. (2008). *Tuhaf al-'Uqul [Gifts of the Intellects]* (S. Hassanzadeh, Trans.). Qom: Al-i 'Ali. [in Persian].

Ibn 'Arabi, Muhammad b. 'Ali. (1946). *Fusus al-Hikam [The Bezels of Wisdom]*. Egypt: Dar Ihya' al-Kutub al-'Arabiyyah. [in Arabic].

Ibn Manzur. (1993). *Lisan al-'Arab (Vol. 10)*. Beirut: Dar Sadir. [in Arabic]

Esfahani, F., & Hashemi, R.-S. (2017). "Qur'anic Citations of Imam Reza (AS) in the Debate on Divine Will." *Journal of Contemporary Quranic Thoughts*, 4(123), 131–154. [in Persian]

Behboudi, M. B., & Sepehr, A.-Q. (1969). *Nasikh al-Tawarikh: The Life of Imam Reza (AS)*. Tehran: Islamiyya. [in Persian].

Jafarian, R. (1991). *The Intellectual and Political Life of the Shia Imams*. Tehran: Islamic Propagation Organization. [in Persian].

Javadi Amoli, A. (2009). "The Virtue of Intellect from the Perspective of Imam Reza (AS)." *Esra*, 6, 19–34. [in Persian].

———. (2011). *Tafsir Tasnim [Tasnim Exegesis]*. Qom: Esra Publications. [in Persian]

Jawhari Farabi, I. (1985). *Al-Sihah (Vol. 2)*. Beirut: Dar al-'Ilm lil-Malayin. [in Arabic].

Hassanzadeh Amoli, H. (1985). *Divine Letter*. Qom: Raje Cultural Center. [in Persian].

Hosseini Qazvini, S. M. (2006). *Encyclopedia of Imam Reza (AS)*. Qom: Vali al-'Asr Institute. [in Persian].

Hakim, S. M. B. (2005). *Imam Reza (AS) and the Succession: A Political and Social Analysis*. Qom: Dar al-Kitab. [in Persian].

Hakimi, M.-R. (1996). *The School of Separation*. Tehran: Islamic Culture Publishing Office. [in Persian].

Huwaizi, A. A. J. (1994). *Tafsir Nur al-Thaqalayn*. Qom: Esma'iliyan. [in Arabic].

Khamenei, M. (2004). *Transcendent Philosophy and Mulla Sadra*. Tehran: Sadra Foundation. [in Persian].

- Khomeini, R. (1971). *Adab al-Salat [Disciplines of Prayer]*. Qom: Institute for Compilation of Imam Khomeini's Works. [in Persian]
- Descartes, R. (1969). *Method for Rightly Conducting One's Reason* (A. Foroughi, Trans.). Tehran: Kanoon.
- Delshad Tehrani, M. (2013). *Imam Reza (AS) and Political Strategy in Ma'mun's Court*. Tehran: Soroush. [in Persian].
- Dehkhoda, A. (1940). *Dehkhoda Dictionary*. Tehran: Dehkhoda Publications. [in Persian].
- Dewey, J. (1910). *How We Think*. Paris: University of Paris.
- Seyyed Kalan, S. M., & Sahranavard, B. (2023). "Synthesis of Imam Reza's (AS) Debates." *Farhang-e Rezavi*, 11(41), 93–118. [in Persian].
- Sharif al-Qurashi, B. (1988). *Imam Reza (AS): His Biography and Life*. Beirut: Dar al-Turath. [in Arabic].
- Tabataba'i, M. H. (1984). *Al-Mizan fi Tafsir al-Quran (Vol. 3)*. Qom: Tabataba'i Foundation. [in Arabic].
- Abbasnejad, M. (2014). *Imam Reza (AS) and the Relationship Between Religion and Intellect*. Mashhad: Quranic Research Foundation. [in Persian].
- Attarodi, A. (2012). *Musnad Imam Reza (AS)*. Tehran: Attar. [in Arabic].
- . (2009). *The Works and Reports of Imam Reza (AS)*. Tehran: Attar. [in Persian].
- Alam al-Hoda, M. B. (2021). *Three Key Recommendations of Imam Reza (AS)*. Tehran: Rezavi Service Office. [in Persian].
- 'Ali b. Musa Reza (AS). (2002). *Tibb al-Rida [Medicine and Hygiene]* (N. Amirsadeqi, Trans.). Tehran: Meraji.
- Alavi Mehr, H. (2016). *The Address of Paradise: Forty Lessons from Imam Reza (AS)*. Mashhad: Beh-Nashr. [in Persian].
- Ghazali, A. H. (1984). *Tahafut al-Falasifa [Incoherence of the Philosophers]* (A. Halabi, Trans.). Qom: Zawar. [in Persian].
- Fattahi, F.; Moradi, Z.; Azadnia, M.; & Azadnia, F. (2023). "Rational Education in the Conduct of Imam Reza (AS)." Conference on Political Science, Law, and Religious Studies. [in Persian]
- Fiqh al-Rida. (2010). *Fiqh Attributed to Imam Reza (AS)* (R. Rahmati Araki, Ed.). Qom: Islamic Publications Office. [in Arabic].
- Karkhaneh, A. (2013). *The Political Conduct of Imam Reza (AS) and the Analysis of the Succession*. Qom: Buṣṭān-e Ketāb. [in Persian].
- Kadivar, M. (2011). *Jurisprudence of the Ahl al-Bayt and the Succession of Imam Reza (AS)*. Qom: Andisheh. [in Persian].
- Kulayni, M. b. Ya'qub. (1987). *Al-Kafi*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [in Arabic]
- Majlisi, M. B. (1982). *Bihar al-Anwar*. Tehran: Al-Wafa Institute. [in Arabic].
- Mufid, M. b. M. (2009). *Al-Irshad (Vol. 2)*. Qom: Sarwar Publications. [in Arabic].
- Motahhari, M. (2018). *Understanding the Quran*. Tehran: Sadra. [in Persian].
- Muzaffar, M. R. (1947). *Al-Mantiq [Logic]*. Baghdad: Al-Tafid Press. [in Arabic].

- Makarem Shirazi, N., et al. (1995). Tafsir Nemuneh. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [in Persian].
- Nasr, S. H. (2023). Islamic Philosophy from the Beginning to the Present. Tehran: Jami Mosaddeq. [in Persian].
- Hashemi, K. (2008). "Rationality from the Perspective of Imam Reza (AS)." Noor Specialized Journals, 3(8), 9–12. [in Persian].
- Hawkins, J. (2004). Thinking: An Introduction to Analysis. Oxford University Press.
- Van Houwelingen, A. (2003). Logic and Logical Thinking. Oxford University Press.
- Dewey, J. (1910). How We Think. D.C. Heath & Co.
- Ausubel, D. P. (1963). The Psychology of Meaningful Verbal Learning. New York: Grune & Stratton.
- Csikszentmihalyi, M. (1996). Creativity: Flow and the Psychology of Discovery and Invention. HarperCollins.
- Senge, P. (1990). The Fifth Discipline. Doubleday.
- Mintzberg, H. (1994). The Rise and Fall of Strategic Planning. Free Press.
- Toffler, A. (1970). Future Shock. Random House.
- Jonassen, D. H. (2011). Learning to Solve Complex Problems. Routledge.

